

733

ՀԳԸՑԻՆ ՄԸՏԵՆԵԳԸՐԸՆ

ՄԺ.

ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԻՔԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1969

737

7-91

1011

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԵՐԻ ԳԵՐԸՆ
ՀԱՏՈՐ ՄԺ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 210

2004

COINAGE
OF THE
ARTAXIAD DYNASTY OF
ARMENIA

BY
PAUL Z. BEDOUKIAN

VIENNA

1969

PRINTED IN AUSTRIA

737

1 - 91

ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԶԱՐԵՀ ՊՏՈՒԿԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

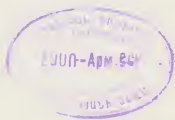
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1969

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Յառաջաբան	4
Ամփոփում (Անդրեյ Բեկին)	6
Ա. Հայաստանի Արտաշէսեան Հարստութիւնը	9
Բ. Արտաշէսեան Դրամները	28
Գ. Արտաշէսեան Դրամներու Ուսումնասիրութիւնը Անդեային Մէջ	63
Դ. Մեծն Տիգրանի Կեղծ Ասկեղրամները	82
Ե. Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամներու Կարեւոր Հատքածները	90
Զ. Մեծն Տիգրանի Պզինձէ Դրամ մը Կոխումը Կոմաղէնէի մէջ	103
Արտաշէսեան Դրամներու Յունարէն Խորագրերը և անոնց Խորագրանութիւնը	111
Յանկ Նիթոյ	113
Տախտակներ	119

56363-ահ

1677-70

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Արատշէսեան Հարստութեան դրամներու ամբողջական ուսումնասիրութիւնը զեռ ժամանակի կը կարօտի եւ պէտք է սպասել մինչեւ որ նորակար դրամներ մէջանայ ելլեն եւ գտնեն այն սրբազան միջոցները, որ ներկայիս գոյութիւն ունին Արատշէսեան դրամներու շարքին մէջ:

Ասկայն բնականաբար պիտի Հանդէս Ամօքեայի խմբագրութեան գրդումին եւ Բազմաբանին, իսկ բնութեցողին կը ներկայացնեմ այս փոքր հասարկ, որուն մէջ նկարագրուած են ծանօթ Արատշէսեան դրամները՝ նոր գտնադրութեամբ մը:

Այս գրքիցին տառչին, երկրորդ, չորրորդ եւ վեցերորդ գլուխները քարոզմանութիւններն են ինքնակին դրամ անվիշերէն յոյսածներուն, որ լայն առած են գրամադիտական պարբերաբերքերու մէջ: Երկրորդ գլուխին պարունակութիւնը նախացած է կարգ մը նոր դրամներու յատկումով: Երրորդ եւ վերջին գլուխները պատրաստուած են այս հրատարակութեան համար:

Յուսովի է, որ շատ չանցած կտրելի պիտի ըլլայ պատրաստել շատ աւելի բնդարձակ ուշադրութիւն մը, որուն մէջ պիտի նկարագրուին ոչ միայն ամէն ծանօթ Արատշէսեան դրամները, այլ նաեւ պիտի ներկայացուի շատ աւելի ամբողջական պատկեր մը փաստագրած Արատշէսեաններու դրամներուն:

Եւ վերջապէս, նորէն խորին շնորհակալութիւններս վիշննայի Բիթրարեան Բիթրանութեան, որ յանձն առաւ այս գրամադիտական ուշադրութեան ազգայնութիւնը եւ ամառ ծախքը:

SUMMARY

The first and second chapters of this volume are translated from the author's article entitled "A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia" which appeared in *Museum Notes* 14 (1968) of the American Numismatic Society. In addition to a brief history of this period, it covers the coinage and submits a catalog of the coins based upon a new classification. This classification, somewhat at variance with earlier attributions, was established following the discovery of much new hitherto unpublished material. Nine new types have been added to the forty in the original article.

The third chapter is a historical survey of publications on the coinage of the Artaxiad dynasty of Armenia (189 B. C. to 6 A. D.). Since most of the earlier studies appeared in Western languages, the references will readily enable the reader to consult the original articles. It will be seen that beginning with Spanhem in 1664, Artaxiad coins have been recognized as Armenian coins, and with the gradual discovery of a number of other specimens and

types, it has been possible to construct a classification of the coinage of this period.

The gold forgeries of Tigranes the Great coins are discussed in the fourth chapter. This, again, is a translation from the author's article appearing in *Museum Notes* XI (1964) of the American Numismatic Society. It lists six forgeries known to the writer and, as an addendum, a seventh of a new type.

In the fifth chapter are listed important collections of Artaxiad coins. Among the museums covered are the British Museum, the Bibliothèque Nationale, the Berlin Museum, the Hermitage and the Asiatic Museum in Leningrad, the National Museum in Erevan (Soviet Armenia), the Mechitharist Museums in Vienna and Venice, and the American Numismatic Society. Mention is made of the unique coins in the Ashmolean Museum at Oxford University and the Hunterian Museum at Glasgow University. Also included are the private collections of Messrs. Donabedian in Beirut, Guevrekian and Tarzian, as well as the author's collection in New York. No attempt has been made to describe individual coins in these collections, but the number of every type has been given in each case.

The last chapter is a translation of the author's article on some copper coins of Tigranes with the reverse having a lion and

the name of Antiochus Theos of Commagene (Numismatic Chronicle, 1970). The writer believes these coins should be attributed not to Antiochus but to Tigranes who apparently acquired Commagene by peaceful means and permitted the striking of coins bearing his image on the obverse, with the name of Antiochus on the reverse.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԹԱԳԱԽՈՐՆԵՐՈՒ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱԽՈՐՈՒՄԸ¹

Արտաշէսեան Հարստութիւնը, որ գրեթէ երկու դար առաջ — 189 Ք . ա . մինչեւ 6 Ք . ե . — եղաւ Հայաստանի համար քաղաքական ամենափայլուն շրջան մը : Այս մամուլահամալիրին էր որ Արտաշէսեան թագաւորներէն մին՝ Մեծն Տրդրան, հաստատեց Կոյսրութիւն մը, որ կը տարածուէր Կասպից եւ Սեւ ծովերէն մինչեւ Միջերկրական :

Քիչ րան գիտենք այս հարստութեան գրամներու մասին, եւ ինչ որ հրատարակուած է, եղած է յաճախ հակասական ու վարկածային : Այս շփոթութեան պատճառն

---

¹ Հեղինակը մասնաւոր շնորհակալութիւններ կը յայտնէ British Museum, Bibliothèque Nationale, Վիեննայի Միօթարեաններուն, Պէյրութարեան Պրոֆ. Ա. Տոնաթեանի եւ American Numismatic Societyի, որոնք թոյլատրեցին գործածել իրենց հաւաքածոներուն գրամները այս գրութեան համար : Այս յոդուածը թարգմանութիւնն է հեղինակին Անգլերէն ուսումնասիրութեան որ հրատարակուեցաւ American Numismatic Societyի Museum Notes 14ի մէջ :

այն է, որ Մեծն Տիգրանի դրամներէն զատ՝
չառ քիչ թաղաւորներու դրամներ պոյս-
թիւն ունէին. իսկ քաղաքական պատճառ-
ներով ալ՝ անցեալին՝ անկտրելի եղած է,
պատմական Հայաստանի մէջ կատարել հնա-
դիտական պեղումներ, ի խնդիր նոր դրամ-
ներու: Վերջերս սակայն այս կայսրթիւնը
բարեւարտած է, եւ նոր դրամներէն
զատ այս հարստութեան քննական պատ-
մաթիւնն ուսումնասիրուած ըլլալով², ժա-
մանակը հասած է Արտաշէսեան թաղաւոր-
ներու դրամներուն պատարտութեան փորձ
մ'ընելու:

Արտաշէսեաններու ծագումը վճակա-
նապէս հաստատուած է չին աղբիւրներու
հիման վրայ, ու վերջերս նաեւ Հայաստանի
մէջ կատարուած հնադիտական աշխատանք-
ներու արդիւնքներով: Ըստ Սարգսնի³
Հայաստանի վրայ կ'ըլլէին Զարեհ եւ Ար-
տաշէս կատափարիչները, սրանք գրուած
էին Անախարստ Մեծի (223—187) կողմէ: Երբ
Անախարստ պարտուեցաւ Մաղնակոյցի ճա-
կատամարտին, երկու կատափարիչներն ու-
սիթէն ապաւեկով ինքզինքնին անկախ
հռչակեցին: Թէ Սարգսն եւ թէ Պոպիրս⁴
կը հաստատեն թէ Արտաշէս կ'ըլլէր Հա-

² Հ. Մանտեյկան, Քննական Տեսութիւն Հայ
ժողովրդի Պատմութեան, Զորս հատար, Երեւան
1944—1946: R. Grousset, Histoire de l'Arménie
(Paris 1947):

³ Strabo, XI, 14, 5:

⁴ Polybus, XXV, 2, 12:

յատաանի մեծ մասին վրայ: Այդ տեղեկութեանց համաձայն, այնպէս կ'երևի թէ — Քրիստոսէ տաաջ Գ.րդ դարուն — Հայաստան ընդարձակ հողամաս էր արդէն եւ հայ լեզուն կը տիրապետէր այդտեղ: Հնդեւրոպական Հայերը, որ չորս դար առաջ եկած էին արեւմտաֆէն, այլեւս բաւորովին ձուլուած էին տեղական մոլավորդներուն հետ եւ կոպմած ուժեղ ու լուսաւոր մը:

Ներկայ պատմաբանները⁵ կը մերժեն Մովսէս Խորենացիի այն հաւատարմը, թէ Արտաշէսեանները պարթևական ծագում ունէին: Մ. Խորենացիի վրայ հիմնուելով էր որ Պետրովիչ⁶ կ'ենթադրէր թէ կարդ մը պարթևական գրամներ կը պատկանէին Հայաստանի թագաւորներուն:

Արտաշէս⁷, Չարեհի սրդին, հիմնեց Ար-

⁵ Մովսէս Խորենացի II (Թիֆլիս 1913), էջ 3. րայց կը չփոխէ այս թագաւորը վերջին Արտաշէսեաններու հետ: Տես C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, (Washington, D. C. 1963) էջ 111:

⁶ A. Petrowicz. *Die Arsaciden-Münzen*. (Vienna, 1904), էջ 183—199:

⁷ Երկու սահմանադրեր, որոնք գտնուեցան Սեւան լճին տփին վրայ, կը խոսին Արտաշէս թագաւորի մասին եւ կը յիշեն անոր հայրը Չարեհի Այս վերջինս սակայն թագաւոր տիպաւոր չի կրեր: Այս դրոշմին վրայ վերջին ուսումնասիրութիւնը ստորագրուած է A. Perikhanianի կողմէ «Une inscription arménienne du roi Artasès, trouvée à Zangézur (Siwnik)», *Revue des Etudes arméniennes* (1936), էջ 17—29. Այս յիշուած Չարեհի

տաշատ քաղաքը՝ Արաքսի տփին վրայ։
Վանուեւելով Արաքսի բարերէր հովիտին մէջ,
Արտաշատ կրնար կերակրել մեծաթիւ բնակ-
չութիւն մը։ Ասոր վրայ՝ ասեւորական
գլխաւոր համբան, որ կու գար կենդրո-
կան Ասիայէն եւ Չինաստանէն, կ'ափնէր
այս հողամասէն՝ Սեւ ծով հասնելու համար։
Այսպէս Արտաշատ երկար տան միտք իր
մայրաքաղաք Արտաշէսեաններու եւ շատ
հաւանական է որ թաղաւորական փողերա-
նոցը կը գտնուէր այս քաղաքին մէջ։

Այնպէս կ'երևի թէ Արտաշէս թողուց
քանի մը սրբիներ⁸, որոնցմէ երկուքը՝ Ար-
տաւայդ եւ Տիգրան՝ դա՛ րարձրացան։ Ար-
տաւայդ ստիպուեցաւ պատերազմել Պար-
թեւաստանի Միհրդատ Բ-ի դէմ⁹։ Պարթեւ-
ները չկրցան հայերը նուաճել. բայց մա-
սամբ յաջողութիւն գտան, որովհետեւ թա-
ղաւորին եզրօրսրդին՝ Տիգրանը՝ իր սա-
տանդ¹⁰ Պարթեւաստան տարուեցաւ։

Ստրաբոնի համաձայն, Պարթեւները
վերստին փորձեցին նուաճել Հայաստանը,

պէտք չէ չփոխել նոյն անուն Ջարեհին հետ, որ ինք-
զինքը Յսփի անկախ թաղաւոր հռչակեց։

⁸ Մովսէս Խորենացի, II, 42 184. Վրացական
ուրբերներն ու կը յիշատակեն Արտաշէսի երկու
զաւակները։ Տես Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբիւրներ
Հայաստանի եւ Հայերի մասին։ Երևան 1934,
42 158—160։

⁹ Justus, Epit., XLII, 2, 3—6; Մովսէս Խորե-
նացի, II, գլ. 4։

¹⁰ Justus, XXXVIII, 3, 1; Strabo, XI, 14, 15։

րացց պարտութեան մատնուեցան Հայաստանի թագաւոր Տիգրանի կողմէ՝¹¹ :

Յայտնի է որ Արտաւադդ յաջորդեց իր հօր Արտաշէսին, եւ անոր ալ յաջորդեց իր եղբայրը՝ Տիգրան Ա.ը: Ռայնախի եղբակապաթիւնը, որ հիմնուած է Ապպլիանոսի գրութեանց վրայ, ընդունելի է եւ կ'ենթադրէ որ Տիգրան Բ.՝ Տիգրան Ա.ի որդին էր¹² :

Տիգրան Բ. Մեծն, իր ազատութիւնը գնեց Պարթեւներէն, անոնց աւալով եօթանասուն հովիտներ¹³ : Հասանալիս է որ ան գահ ըսրձրացաւ 95ին, որովհետեւ Պլատարքոս կը հաստատէ թէ՛ երբ Ապպլիոս Կլաւդիոս Հայաստան այցելեց Ք. ա. 70ին, Տիգրան արդէն 25 տարիէ ի վեր կը թագաւորէր¹⁴ :

Տիգրան յաջողեցաւ իր հպերն ընդարձակել արադօրէն: Նոխ՝ ան նուաճեց գրացի Ծովքի հայկական թագաւորութիւնը: Յետոյ, Ք. ա. 93ին յարձակեցաւ Կապարոս գաւիկոյ վրայ, ստիպելով Արիարատունէս Ա.ը, որ Հռոմ ապաստանի: Այս քայլը Հայաստանը բերաւ հռոմէական նուաճողական քաղաքականութեան սահմանին վրայ: Տասնեակ տարիներ տեւող պայքարները՝

¹¹ Strabo, XVI, 1, 19:

¹² Reinach, Mithridate Eupator, (Paris, 1890), էջ 104, կը յիշատակէ Appian, Syr. 48:

¹³ Strabo, XI, 14, 15:

¹⁴ Plutarch, Lucullus, 21, 7:

մանրամասնորէն նկարագրուած են Պլուտարքոսի, Ապոլիանոսի եւ ուրիշներու կողմէ ու մանրակրկիտ ուսումնասիրուած ներկայ պատմաբաններէ ¹⁵ :

Կապոպոպոլկիոյ եւ Մոփքի նուաճումէն եւ Կամազինէն ու գրացի երկիրները հպատակեցնելէ վերջ, Տիգրան իր ուշադրութիւնը դարձուց արեւելք: Միհրդատ Բ. ի արուած եօթնասուն հովիտները վերադրուելէն ետք՝ Տիգրան ստիպեց Պարթեները, որ իրեն թաղուն Միջագետքէն՝ ընդարձակ հողեր: Ասկէ դատ, Պարթեներու թագաւորը յայթուելով, հրաժարեցաւ «Թագաւոր թագաւորաց» տիտղոսէն, որ անցաւ Տիգրանին ¹⁶ : Տիգրան մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուց Միջագետքի առեւտրական ճանապարհներուն: Մծրինի իշխանութիւնը յանձնեց իր եղբոր Գուրասին ¹⁷ : Այս հպամասերու նուաճումը տեղի ունեցաւ Ք. ա. 89—85 թուականներուն:

Ասկէ վերջ, ըստ Ստրաբոնի, Սուրիա՝ եւ յետոյ Փրինիկէն՝ կցուեցան հայկական

¹⁵ Reinach, Mithridates Eupator; Հ. Մանանտեան, Տիգրան Բ. եւ Հոսիմ (Երևան 1940. ֆրանսերէնի թարգմանում)։ Tigrane II et Rome (Lisbon, 1963)։ CAH, Vol. IX. Գլ. 14, Հ. Աստուրեան, «Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդմէջ հայաստանի եւ Հոսիմոյ 190ին Ք. յ. մինչեւ 428 Ք. է.»։ Վենետիկ 1912; R. Grousset, Histoire de l'Arménie (Paris 1947)։

¹⁶ Justus, XI, 3:

¹⁷ Plutarch, Lucullus, 21; Plinius, VI, 28, 142:

կայսրութեան¹⁸ : Ք. ա. ՏՅին Անտիոքը
գրաւուեցաւ¹⁹ և քիչ յետոյ՝ արեւելեան
Կիլիկիան :

Կայսրութեան կենդրանն էր նորաջէն
Տիգրանակերտը : Այնպէս կ'երևի թէ այս
քաղաքին բնակչութիւնը, որ հարիւր հա-
զարի կը հասնէր, բռնի բերումը էր Կապ-
պոպոլիկայէն²⁰ և Կիլիկիայէն²¹ :

Հասնօրէն փունիկէի և Պաղեստինի
գրաւումը տեղի ունեցաւ աւելի ուշ : Պաղես-
տայիք քաղաքը առնուեցաւ Ք. ա. 70ին²² :
Այս ժամանակամիջոցին էր որ Տիգրան լսեց
թէ հռոմէական բանակը Լսկալլսոյ ու-
սաջնորդութեամբ՝ Պանտոսի Միհրդատ թա-
ղաւորը փախստոյի մատնած էր ու կը մո-
տենար Հայաստանին :

Միհրդատ ոչ միայն գաշնակից էր Տիգ-
րանին, այլ և անոր աներ-հայրը : Լսկալլ-
սոս սրահանջեց, որ Հայաստան սպաստանած
Միհրդատն, իրեն յանձնուի : Երբ Տիգրան
մերժեց այդ սրահանջքը, հռոմէական բա-
նակը մտաւ Հայաստան Ք. ա. 70ին, առանց
սրտերազմի յայտարարութեան : Վճռական
ճակատամարտ մը տեղի ունեցաւ Տիգրանա-
կերտի մօտ Ք. ա. 69 Հսկա . 6ին : Կարդա-
սլահ հռոմէական բանակը՝ չահեցաւ յաղ-

¹⁸ Strabo, XI, 14, 15:

¹⁹ Justus, XL, 1, 1—3:

²⁰ Appian, Mith. 67; Strabo XI, 2, 9:

²¹ Plutarch, Pomp., XXVIII, 4:

²² Plutarch, XXI, 2:

Թանակը և Տիգրանակերան ալ դրաւուեցաւ, քանի մը ամիս պաշարումէ յետոյ: Պլուտարքոսի պատմածին համաձայն, Լուկուլլոս իրը աւար ստաւ ալթը հազար տապանց, և. տակէ դատ իւրաքանչիւր հաւովմէակիան զինուոր ստացաւ ալթը հարիւր զբամի (տրախմայի) զսմար մը²³: Այս թիւերը զապափար մը կու տան Տիգրանի ահապին հարստութեան մասին:

Տիգրան՝ Միհրպատի խորհուրդին անսալով՝ իր բանակը վերակազմեց և սկսաւ դարձածել նոր ստղմահնարք մը Հռովմայեցիներուն դէմ. այն է՝ մշտատեան յարձակումներ՝ առանց վճռական խոչոր հակառակմարտի, իրմէ աւելի զօրաւոր հռովմէական ուժերուն դէմ:

Լուկուլլոս ուղեւոր վճռական կռիւ մը, որոշեց քալել Տիգրանի մայրաքաղաքին վրայ: Տիգրան ստիպուած թշնամոյն դէմ ելաւ. Արտաշատի մօտ երկու ուժերը բախեցան²⁴: Թէեւ Հռովմէայիք յաղթական ելան պատերազմէն, սակայն այնքան ծանր կորուստներ ունեցան հոյ հեծելազունդին յարձակումներէն, որ հռովմէական զինուորները կը խորհէին ապստամբիլ: Լուկուլլոս ստիպուեցաւ արագօրէն նահանջել. իսկ Տիգրան յաջողեցաւ թէ իր և թէ Միհրպատի հողերը ազատել:

²³ Plutarch, Lucullus, XXIX, 3:

²⁴ Plutarch, Lucullus, XXXI, 7—8; Cass. Dio XXXVI, 4—5.

Ի տես տյոյ տղատալի կացութեան ,
 հասփձակեան ձերտկայսր Պամպէասի յանձ-
 նեց , որ Տիգրանի զէմ պատերազմը շարու-
 նակէ : Պամպէաս արարաութեան մասնեց
 Միհրդատը եւ զրոյեց Պարթեւները որ Տիգ-
 րանի վրայ յարձակին : Նոյն տունն նաեւ
 յաջողեցաւ համարել Տիգրանի որդին —
 Կրասեր Տիգրանը — որ իր հօրը զէմ դաւա-
 դրէ : Երբ Պամպէաս իր լէզլաններով մօտե-
 ցաւ Արտաշատին՝ օղնութեամբ Կրասեր
 Տիգրանի ուժերուն , ալեւոր արքան զնաց
 Պամպէասի բանակատեղին եւ ընդունեցաւ
 անոր պայմանները : Պամպէաս սատացաւ վեց
 հազար տաղանդ , բայց թոյլատրեց որ Տիգ-
 րան պահէ իր «Արքայից Արքայ» տիտղոսը
 ու նաեւ Հայաստանի ընիկ հոգերը : Փոքր
 Ասիոյ միւս բոլոր մեծ ու պոլիկ թագաւո-
 րութիւնները դարձան՝ պարզ հոռիմէական
 նահանգներ :

Իրականութեան մէջ Հայաստան դարձաւ
 Հէզոք դօտի մը Հոռիմի եւ Պարթեւաստանի
 միջեւ : Տիգրան իշխեց մինչեւ Ք . ա . 56—55
 թուականը , ինչպէս կ'իմացուի Կիկերոնի
 մէկ ճառէն ²⁵ : Այսպէս , Ք . ա . 54ին , Կրա-
 սոսի պատերազմներու ժամանակ , Տիգրանի
 որդին՝ Արտաշատը Բ . ք . Հայաստանի թա-
 գաւոր էր :

Կրասոս մտաւ Միջագետք Ք . ա . 54ին
 եւ տարաւ քանի մը յաղթանակներ Պար-
 թեւներուն զէմ : Սակայն փոխանակ իր

²⁵ Pro Sestio, XXVII, 59:

յապթութիւններէն օգտուելու, ան սպասեց
ամբողջ տարի մը եւ այսպէս հնարաւորու-
թիւն տուաւ Պարթեւ Ռոպէսին, որ պա-
տերազմի պատրաստուի: Յաջորդ տարին
աստճնորդութեամբ Սուրէնի, որ կարող
զօրավար մըն էր, Պարթեւները մտան Մի-
ջագետք. նոյն տունն արշաւեցին նաեւ: Հա-
յաստան, քանի որ Հայաստան պաշնակից էր
Հռովմէացիներուն: Արտաւազդ Կրասոսին
պատգամաւորներ հասցուց, բացատրելով որ
ինք չէր կրնար Հռովմէացիներուն օչնել,
սրովհետեւ ստիպուած էր իր երկիրը պաշտ-
պանել Պարթեւներուն դէմ²⁶: Այս առթիւ
խորհուրդ տուաւ Կրասոսին, որ լեռնային
չրջաններու մէջ պահէ իր բանակը, որպէս
զի պահէր հեծեալազօրքի յարձակումե-
րուն: Կրասոս անտեսեց այս խորհուրդը, եւ
հետեւանքն այն եղաւ որ նշանաւոր թառանի
ճակատամարտին մէջ հռովմէական բանակը
փճացաւ եւ Կրասոս սպանուեցաւ:

Ինչպէս որ Հռովմէացիք՝ Պամպլոսի
ասեւն՝ ուղեցին որ Հայաստան իրենց դաշ-
նակից բլլայ՝ ընդդէմ Պարթեւաստանի,
Ռոպէս նոյն բանը պահանջեց Հռովմի դէմ:
Ան դաշնակցեցաւ: Հայերուն հետ եւ իր
որդին ամասնացուց Արտաւազդի քրոջ հետ:
Արտաշատի մէջ տեղի ունեցած ամասնա-
կան հանդիսութեանց միջոցին՝ ցուցադրուե-
ցաւ նաեւ Կրասոսի պլուխը:

Հայ-Պարթեւական բանակը հայ հրա-

²⁶ Plutarch, Crassus, XXII, 2:

մանաւար Ոսակէսի (Osaces) առաջնորդութեամբ յառաջացաւ մինչեւ Անտիոք, բայց չյաջողեցաւ այս քաղաքը գրաւել: Հոսով մէջ Պամպէոս և Յուլիոս Կեսար՝ իրարու դէմ քաղաքական կռիւներով՝ զրադած ըլլալով՝ Արեւելքի կարեւորութիւն չէին կըրնար տալ: Հայ-Պարթեական բանակները Արտաւազդի փեսայ Բակուրի հրամանաւորութեամբ գրաւեցին Սուրիան, Փիւնիկէն և Պաղեստինը: Նորէն այս երկիրներու բնակիչները փոխադրուեցան Հայաստան՝ լեցնելու համար քաղաքները, սրոնք սլարսած էին նախկին կռիւներու ընթացքին:

Վերջապէս Հոովմ Արեւելեան երկիրները յանձնեց Մարկոս Անտոնիոսի, ու զօրաւոր բանակով մը զրկեց արեւելք, Ք. ա. 39ին: Յաջորդ տարին Պարթեները ծանր պարտութիւն մը կրեցին: Բակուր սպանուեցաւ այս կռուին մէջ, խոր սուղի մասնելով իր հայրը՝ Որսակսը: Մերսոնի արքան զահը տուաւ իր սրղւոյն՝ Հրահատ Դ.ի, որ — իր դիրքը ամրապնդելու համար — սրէ անցուց ոչ միայն իր բոլոր եզրայրները, այլ նաեւ իր ծերունի հայրը: Այս քայլը երկրին մէջ երկպառակութիւն յառաջ բերաւ և յարմար առիթ մը ներկայացուց Մ. Անտոնիոսի: Թէեւ Անտոնիոս մտադիր էր Հայաստան նահանգի վերածել, սակայն խոհեմութիւն համարեցաւ բարեկամական կապեր հաստատել Արտաւազդի

Հետ. և այսպէս Հայաստան Ք. ա. 37ին նսրէն Հոսովմի գաշնակից գարձաւ :

Արարկոս Անտանիոս Հետեւեցաւ այն խորհուրդին , որ Արտաւազդ տուած էր Կրասասին : Հոսովմէական բանակը անցաւ Հայաստանի մէջէն և Հիւսիսէն մտաւ Պարթեւաստան : Այս հսկայ բանակը , որ կը բաղկանար Հոսովմացիներէ , Սպանացիներէ և Գաղղիացիներէ՝ անցաւ իր ռազմական կազմով Հայաստանի մէջէն , ինչպէս կը նկարագրէ Պլուտարքոս²⁷ : Այսպիսի շարժում մը միայն կարելի էր յայն ու լաւ սարքկուած ճամբաներու միջոցաւ , և այս կ'ապացուցանէ որ տոսջնակարգ ճամբաներ գոյութիւն ունէին լեւնային Հայաստանի մէջ : Հոսովմէական բանակները իրենց նպատակին չհասան , և աշնան ստիպուեցան նահանջել : Արտաւազդ քաշուեցաւ Հայաստան և Հոսովմացիք ենթակայ եղան Պարթեւներու մշտական յարձակումներուն :

Հոսովմէական կորստաները շատ ծանր էին և Անտանիոս մեղադրեց Արտաւազդը , որ զինք լքած էր իր նեղ սրբապային : Հետեւաբար , մտադրեց Արտաւազդը պատժել և Հայաստանը նստճել : Եւ նախ՝ հրաւրեց Արտաւազդը որ Եղիաթոս սցեկէ՝ բայց այս հրաւերը մերժուեցաւ²⁸ : Յաջորդ տարին , Ք. ա. 34ին , Անտանիոս նսրէն հրաւրեց Արտաւազդն , որ իրեն սցեկէ , իբր թէ

²⁷ Plutarch, Antonius, XXXVII, 2:

²⁸ Cass. Dio XLIV, 33, 2—3:

իր տղան և Արաուսպի աղջկան տառա-
նութեան հարցը կարգադրելու. սակայն Ար-
աուսպը դարձեալ շինկաւ լարում ծաղու-
կին մէջ: Ընտրահատ Անտանիոս յանկարծ
յարձակեցաւ. Հայաստանի վրայ և մօտեցաւ
Արաուզտին: Արաուսպը հարկադրում՝
զնայ Անտանիոսի բանակաւորին և այս
վերջինը զինք կախնաւորեց՝ հակառակ
եղած խոստումներուն՝ թէ Արաուսպը ան-
ձեռնմխելի պիտի մնար:

Այս արարքէն վերջ Անտանիոս փորձեց
Հայաստանի քաղաքները թալանի տալ և
հարստութիւնը դրսուել: Սակայն հայ նախա-
րարները հակառակեցան և Արաուսպի
սրդին Արաուզէս Բ. ր թաղաւոր հաշակեցին:
Մարկ. Անտանիոս աւագնօրէն հետապնդեց
իր քաղաքականութիւնը և երկիրը աղքա-
տացաց: Արաուզէս սախալուցաւ փախչիլ
Պարթևաստան: Անտանիոս Ք. ա. 34ին
զնայ Եղիապատ միանալու իր սիրահին՝
Կղէսպատարային, տանելով իր հետ Արաու-
սպը և անոր երկու սրդինները՝ Տիգ-
րան Գ. և Արաուսպը Գ., ու թաղաւորա-
կան բնտանիքէն սրիչ անդամներ: Ի յի-
շատակ իր այս յաղթութեան, Անտանիոս
հատանեց զբաններ, սրանց վրայ դրւում
էն Armenia devicta այսինքն՝ «Հայաստան
պարտեալ»:

Ոկտաւիանոսի հակառակութիւնը Անտա-
նիոսի գէմ՝ պատճառ եղաւ որ Հուլիմի ծե-
րակցար Ք. ա. 32ին վերջինս յայտարարէ

Հոսվմի թշնամի : Ակտիումի (Actium) ճակատամարտին մէջ Ք. ա. 31ին, Անտոնիոս պարտուեցաւ եւ յաջորդ աւարին անձնասպան եղաւ : Այս ժամանակամիջոցին կ'ըզսպաւարայ յառաջով աջակցութիւնը Աւրբայաստանի Արտաւազուն, զիստակաւ առաւ Հայոց Արտաւազունը. թաղաւորը :

Ակտաիոսիսի եւ Անտոնիոսի պայքարներու միջոցին, Հայոց Արտաշէսը. թաղաւորը՝ հաւանաբար Պարթևներու օգնութեամբ՝ իր գահը վերահաստատուեց Հայաստանի վրայ : Երկիրը յաւ կողմակերպուած էր եւ Մեծն Տիգրանի յիշատակները զեռ թարմ էին Հայոց մէջ : Արտաշէս յաջակցաւ երկիրն բնդարձակել՝ նստանելով Մոսքր, Փոքր Հայքն աւ շրջակայ երկիրները. միաժամանակ քաջաւերեց օտար ժողովուրդները, որ գան աւ բնակին Հայաստանի մէջ : Իր նպատակն էր արդիւլէլ հսովմէական ծրարին՝ որ էր Հայաստանը վերածել պարզ նախնայի մը, նման Սարանիոյ եւ Գաղղիոյի, աւր ջնջուած էին ազգային բնադիծերը :

Այսպէս Ք. ա. 30—20, Արտաշէս տիրեց անկախօրէն ²⁹ : Ակտաիոսիսի Անտոնիոսի զէմ մղած պայքարներու բնիւայքին տկարացած բլլալով՝ շուրեց միջամտել Հայաստանի ներքին գործերուն : Սակայն զիստական միջոցներ ձեռք առաւ տկարացնելու թէ՛ Հայաստանը եւ թէ՛ Պարթևաստանը, նպատակ աշենալով երկուքին ալ

²⁹ Tacitus. Annales II. 3:

նուսճումբ : Հոսովճական սժի ցուցա-
 գրումբ սախեց Պարթևները , սր ղերա-
 գարձներն Հոսովճացի գերինները եւ այն գի-
 նանչանները՝ սրանք Սարկն գրաւած էր :
 Հայաստանի մէջ Հոսովճաակը կուսակցու-
 թիւնը ինդրեց Սկտաւիանսէն , սր Արաա-
 տաղը Բ.ի սրդին Տիգրանը Հայաստան
 գրկէ իրը Հայսց թագաւոր : Արաաշէն Բ.ը
 սպաննուեցաւ եւ Հոսովճացի զօրաւորը՝
 Տրերիսս Կդաւդիսս ներան՝ Հայսց թագա-
 ւոր կարգեց Տիգրան Գ.ը³⁰ : Հոսովճացիք
 սցաղէն հասան իրենց նպատակին եւ Հայաս-
 տան՝ տանց պատերազմի՝ նսրկն ինկաւ
 Հոսովճի աղղեցութեան սակ : Ատրպատա-
 կանը սր նուսճաւած էր Արաաշէն Բ.ի
 կսգմէ , սրուեցաւ Արխարարանէն Բ.ի : Ի
 յիշատակ իր այս յաջողութեան Տրերիսս
 հաստանց գրամներ Armenia capta այս-
 ինքն՝ «Հայաստան նուսճեալ» գրաւթեամբ :

Հայերը շատ բաւակեակ էին վտան-
 գին : Անոնց համար Հոսովճը մահացաւ թրշ-
 նամի մըն էր , սրուն միակ նպատակին էր՝
 ջնջել Հայսց աղղսցին գիմագիծը : Միսս կսգ-
 մէն Պարթևները բնական պաշտակիցներն
 էին Հոսովճի գէմ աւ վտանդ չէին սպասնար
 հայ աղղին : Իրականութեան մէջ Հայաստան
 գեւ զօրաւոր երկիր մըն էր , այնքան զօրա-
 ւոր՝ սրքան Պարթևատտան . բայց Հայաս-
 տան Հոսովճական կայսրութեան սահմանու-

³⁰ Tacitus, Annales II, 3,

կից ըլլալս զժրախտութիւնն ունէր : Ինչպէս Պանտոսը պէտք եղաւ ջնջել՝ Հայաստան արչաւելէ ասաջ, նոյնպէս նաեւ Պարթևատանը ծունկի բերելու համար՝ նախ պէտք էր խորտակել Հայաստանը :

Տիգրան Գ. մեռաւ Ք. ա. Տ—6ին : Անոր յաջորդեց Տիգրան Դ., որ տմուռնացած էր իր կէսքրոջ՝ Երատայի հետ : Թաղապարտութիւնը տեղի ունեցաւ ասանց Հսովմի հետ խորհրդակցութեան կամ հասանալիս : Այս պատճառաւ հսովմէական բանակ մը Հայաստան մատու, Տիգրան Դ.-ը գահադարկ ըրաւ և Արատապղ Գ.-ը, որ Տիգրան Գ.-ին եղբայրն էր, գահ բարձրացուց :

Հայերը տմուռն պաւ արարքէն. յարձակեցան հսովմէական պահակազօրքի վրայ և սախակցին Արատապղը որ վախճի ³¹ : Տիգրան Դ., որ հասանալիս է թէ Պարթևատան ապստան զատած էր, վերադարձաւ Հայաստան Ք. ա. 2ին : Հսովմ գարձեալ բանակ մը ուղարկեց Հայաստան. Պարթևները հաշտութիւն խնդրեցին և Հայերը հետեւեցան անոնց : Համաձայնութիւն գոյացաւ որ Տիգրան իր թաղը ստանայ Օդոստոս կայսրէն. բայց այնպէս կ'երևի թէ Տիգրան սպանուեցաւ հիսխի բարբարոսներու գլմ մզումը կսխի ընթացքին, Ք. և. 1ին ³² :

³¹ Tacitus, Annales, II, 4; Velleius Paterculus, II, 94, 4:

³² Cass. Dio LV, 10, 5:

Տիգրան Դ-ի մահով՝ միակ անձը, որ Արտաշէսեան արքայական սերունդէն էր՝ անոր քայրը երատան կը մնար։ Գայսս կե-
սարը՝ Հայոց գահը տաւ Ատրպատականի Արխաղարզանէս Բ-ի, որ սրկին էր Հռովմի հաւատարիմ՝ գաշնակից՝ Ատրպատականի թագաւոր Արտաւազկին։ Հայ նախարարները չընդունեցան օտար թագաւոր մը և սպասաւորեցան։ Գայսս զոպեց սպասաւորու-
թիւնը, և երկու տարի վերջ երբ Արխաղար-
զանէս մեռաւ, Հայոց գահը արուեցաւ անոր սրկոյն Արտաւազկ Դ-ի, որ իշխեց թէ՛ Ատրպատականի և թէ՛ Հայոց վրայ Ք. և. Ա—Վ թաւականներուն։

Հայ իշխանները կրկին սպասաւորեցան և սպաննեցին այս օտար թագաւորը՝ համա-
ձայն Տակիտոսի³³։ Տեսնելով որ Հայերը կտրելի չէր կտաւժարել օտար իշխաննե-
րով, Օգոստոս կայսրը Հայաստան գրկեց Տիգրան Ե-ը, որ հետաէն սպգականական կտակը անէր Արտաշէսեաններու հետ։ Ան իշխեց հազիւ տարի մը, մինչև Ք. և. Վ թաւականը³⁴։ Կերեւի փորձ մը Եղաւ երա-
տան գահ բարձրացնելու, բայց այս ալ եր-
կար չտեսեց և անոր մահով Արտաշէսեան հարստութիւնը վերջ գտաւ։

³³ Tacitus, Innales, II. 4:

³⁴ CAH., Vol. X, էջ 277:

ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԹԱԳԱԽՈՐՆԵՐՈՒ ՏՈՂԱԶԱՌԸ

ԶԱՐԵՀ Ք. Ս. 1894-ի առաջ

(Արտաշէս Ա. ի արամեերէն տրձանագրութեան ճէշ յիշուած, բայց ոչ իբր թագաւոր)

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. Ք. Ս. 189—160

(Նախ Անտիոքոս Գ. ի կառավարիչը, եւ յետոյ թագաւոր)

ԱՐՏԱԽԱՉԳ Ա. 160—123

ՏԻԳՐԱՆ Ա. 123—96

ՏԻԳՐԱՆ Ք. ՄԵՆՏՆ 95—56

(Ամուսնացած Պանուսի թագաւորի աղջկան հետ, եւ յետոյ՝
ամուսնացած ԶԱՌԻՄԱՍ հետ)

ԱՐՏԱԽԱԶԳԻ Բ. 56—34

(Սպաննոս ան՝ Կղէտպատարայի Կողմէ 30ին Գ. ա.)

ԱՐՏԱԽԱԶԳԻ Բ. 30—20

ՏԻԳՐԱՆՆ Գ. 20—80

ԱՐՏԱԽԱԶԳԻ Գ. 5—2

ՏԻԳՐԱՆՆ Գ.

Գ. ա. 8—5 եւ յետոյ Գ. ա. 2—1 Գ. 6

ԵՐԱՏՈՅ Բազուկի

Տիգրան Գ. Ի հետ, յետոյ թագուհի

ՏԻԳՐԱՆՆ Ե. Գ. Ե. 6ին

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՒՄ Գ. ա. 34—30, (Անտոնիոսի եւ Կղէտպատարայի որդին.)

ԱՐԻՈՐԱՐԱՐԱՆԻՍ Գ. Ե. 2—4 (Ատրպատականի Բազուկի)

ԱՐՏԱԽԱԶԳԻ Գ. Գ. Ե. 4—6, որդի Արիոնաբազանէսի :

Բ.

ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Արտաշէսեան գրամները ճանշնալը գծուար չէ : Անոնք բոլորն ալ ունին Հայկական յատկանշական խոյրը (Tiara), որ սրուշապէս կը տարբերի այն խոյրէն, որ կը կրէին գրացի Կամպղէնէի և Մեաոյի թաղուսրները : Դարձեալ, իր մասնատար ձեւէն դատ, գրամներու վրայ տեսնուած Հայկական խոյրը կը ճանչցուի իր ունեցած աստղով և բնդհանրապէս բնկերակցող՝ մէկ կամ երկու՝ արծիւներով ³⁵ :

ԶԱՐԵՀ. — Միակ գրամ մը, որ վերագրուած է Արտաշէս Ա.ի հօր Զարեհին՝ պէտք է կեղծ բլլայ, ինչպէս կը հաւատալ Բաամաջեան ³⁶ : Թաղուսրին գլուխը աջ դարձած է և կը կրէ խոյրը : Առաջին կողմին վրայ կը տեսնուի ՆԱԾՐԱՆԱԾՈՅ անունը, իսկ բ. կողմին վրայ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ : Անկարելի է երեւակայել թէ այս իշխանը, որ հաւանարար կարգուած էր Սելեւկեաններու կողմէ, յաւակնութիւնը ունենար ինքզինքը «Թաղուսր թաղուսրաց» կոչելու : Հայկական խոյրը կ'ապացուցանէ, որ այս գրամը Մոսիքի Զարեհին չի պատկանիր. սրովհետեւ Մոսիքի թաղուսրները բոլորովին տարբեր տեսակ գլխարկ կը կրեն իրենց գրամներուն

³⁵ J. H. Young, Am. Journ. Arch. 1964, էջ 30, Տխ. 11 :

³⁶ Կ. Բ. Բաամաջեան, Հայկ. բնդհ. Գրամագիտութիւն, Վենետիկ 1936, էջ 32 :

ժրայ : (Տես՝ Babelon, Rois de Syrie, էջ CXC VII—CXCIX) :

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. Եւ ԱՐՏԱՒԱԶԻ Ա. — Մինչեւ հիմա որեւէ գրամ գտնուած չէ, որ կարելի ըլլայ ղերադրել Արտաշէս Ա.ի եւ իր որդւոյն Արտաւադդ Ա.ի :

ՏԻՔՐԱՆ Ա. — Seyrig³⁷ իր Մծրինի գրամադիտի աստիճանադրութեան մէջ՝ ղերաքննեց Արտաշիսեան գրամները եւ այս գրամադիտին մէջ գտնուած 11 սղինձէ Տիգրանի գրամները՝ առաւ Տիգրան Բ.ի : Ես կը կարծեմ թէ տելի զօրաւոր փաստեր կարելի է մէջբերել եւ այս գրամները տալ ոչ թէ Տիգրան Բ.ի, այլ անոր հօր՝ Տիգրան Ա.ի : Հոս պէտք է յիշել թէ այս գրամադիտին մէջ կային 715 սղինձէ գրամներ, որոնցմէ 624ը որոշ թաղաւորներու ղերադրուած են : Այս գրամներու թուականները կ'երկարին Ք. ա. 147էն մինչեւ Ք. ա. 31. մեծամասնութիւնը կը պատկանի ղերջին շրջանին :

Հետեւեալ փաստերը կը ստիպեն որ այս 11 սղինձները ղերադրենք Տիգրան Ա.ի

1. Տիգրան Ա. իշխեց Ք. ա. 123—96 թուականներուն. իսկ Տիգրան Բ. Ք. ա. 95—56 թուականներուն : Մծրինի գրամագիտը այս երկու թաղաւորներու իշխանութեան շրջանին կը պատկանի, այնպէս որ՝

³⁷ H. Seyrig, Revue Numismatique, 1955, էջ 85—128 :

Թուսկաններու յենում³⁸ կտրելի չէ բռել թէ ո՞ր Տիգրանին ևն պղինձները :

2. Seyrig կ'ըսէ թէ այս 11 պղինձներուն 9 հասար կը կրեն հետեւեալ թուականները՝ 16, 30 և 41 : Ան կը խորհի թէ այս թիւերը թաղտուրին իշխանութեան տարիները կը ցուցնեն : Եթէ այդպէս են՝ առաջին երկու թիւերը կրնան տրուիլ Տիգրան Ա.ին կամ Բ.ին : Տիգրան Բ. իշխեց 39—40 տարի՝ 95—56 Ք. ա. : Թերեւս 41 թիւ տրուի իր իշխանութեան վերջի տարիին : Բայց Մակդոնալդ³⁸ կը հաստատէ թէ այս տեսակ թիւերը, թաղտուրին իշխանութեան տարիներուն չեն համապատասխաներ և տարրեր Թուսկանի սխառմի կը պատկանին : Պէտք է նաեւ յիշել, որ Տիգրան Բ.ի զանազան տիպի պղինձներէն միայն մէկ տեսակն այս թիւերն ունի :

3. Seyrig իրաւացիօրէն կը մասնանշէ թէ այս 11 պղինձներ՝ Տիգրան Բ.ի ծանօթ պղինձներէն բոլորովին տարրեր կերպարանք մ'ունին : Տարրերութիւնը այնքան աչքի կը զարնէ, որ իրաւունք չունինք այս դրամները Տիգրան Բ.ի վերադրել :

4. Ասկէ գատ, այս բոլոր 11 պղինձներուն վրան թաղաւորին զլուխը ձախ դարձած է. մինչ Տիգրան Բ.ի միւս բոլոր պղինձ և արծաթ դրամներուն վրայ՝ թաղաւորին զլուխը միշտ աջ դարձած է : Ասոր պատ-

³⁸ G. MacDonald, Numismatic Chronicle, 1902, էջ 193—201 :

ճատը այն է որ Տիգրան Բ-ին առաջ Հայաստան կապուած էր Պարթեւաստանի թէ քաղաքական եւ թէ մշակութային կապերով : Տիգրան Բ-ին առաջ իշխող հայ թագաւորները՝ հաւանական է՝ կոխեցին գրամներ զլուխը ձախ դարձած , հետեւելով պարթեւ սովորութեան : Տիգրան Բ. սակայն սկիզբէն հակառակեցաւ Պարթեւներուն եւ քաջալերեց յաւանկան քաղաքականութիւնը : Այսպէս Հայաստան արեւմուտք դարձաւ ու որդեգրեց յաւանկան եւ սելեւկեան գրամներու տիպը :

5. Բոլոր 11 պղինձներու գրութիւնը կը կարդացուի՝

BACIAEΩC MEΓAΛOY TIGPANOY
BACIAEΩC TIGPANOY ΦΙΛΕΛΛΗΝOC
BACIAEΩC MEΓAΛOY TIGPANOY
ΦΙΛΕΛΛΗΝOC

Եւ այսպէս հիմնովին կը տարբերին այն բոլոր գրութիւններէն , որ կը տեսնենք Տիգրան Բ-ի գրամներուն վրայ : Զարաւոր փաստ մըն է այս . հետեւաբար , 11 պղինձները սկէսք է Տիգրան Ա-ի վերադրենք :

6. Մօտ 63 Տիգրան Բ-ի պղինձ գրամներ ծանօթ են ինծի . բոլորն ալ թաղաւորին զլուխն աջ դարձած : Ասկէ զատ , զանազան թանդարաններու մէջ կը գտնուին 4 հատ պղինձներ Մծրինի գրամներուն նման : Այսպէս . մինչեւ Մծրինի գրամադիւտին երեւտան դալը , ամէն մէկ ձախ դարձածին գէմ

կար՝ 16 հաս աջ դարձած Տիգրան Բ-ի
դրամներ : Եթէ Մծրինի սղինձները կը պատ-
կանէին Տիգրան Բ-ի, այն ատեն սխտի սպա-
սէինք որ այս դրամադիւտին մէջ բլլար
176 կար հասարակ Տիգրան Բ-ի սղինձներ :
Քանի որ ոչ մէկ հաս Տիգրանի հասարակ
սղինձ կար, ուրեմն սէտք է հետեւցնել որ
այս դրամադիւտը Տիգրան Բ-ի սրեւէ դրամ
չէր պարսնակեր :

7. Վերջերս ստացայ Տիգրանեան դրա-
մադիւտ մը, որ կը պարսնակէր 7 սղինձ-
ներ : Ասոնցմէ վեցը երեք անսով ծանօթ
Տիգրանի սղինձներ էին. իսկ եօթներորդը
իր յաջորդին դրամը : Հարկ է շեշտել թէ
ասոնցմէ ոչ մէկը Մծրինի սղինձներէն էր :

Ուրեմն կրնանք բաւական վստահու-
թեամբ՝ այս Մծրինի 11 սղինձները տալ
Տիգրան Ա-ի :

ՏԻԳՐԱՆ Բ. ՄԵՐՆ. — Որովհետեւ
Տիգրան Բ. երկար ժամանակ թաղաւորեց
և քաղաքական մեծ յաջողութիւններ ունե-
ցաւ, մեզի հասած Արտաշէսեան հարստու-
թեան դրամներու մեծամասնութիւնը կը
պատկանի այս թաղաւորին :

Զորեքդրամներ, դրամներ և մեծ ու
փոքր սղինձներ կոխուած են Տիգրանի
կազմէ. բայց ծանօթ բլլար սակիները կեղծ
են ³⁹ : Զորեքդրամներուն մեծամասնութիւնը
չէ 303—306 :

³⁹ P. Bedoukian, Museum Notes, XI, 1964,

եւած են Անտիոքէն. բայց կան նաեւ օրինակներ Դամասկոսէն¹⁰ եւ թերեւս նաեւ Տիգրանակերտէն¹¹: Դրամները վստահաբար կոխուած են բուն Հայաստանի մէջ¹², հասանաբար՝ նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտի մէջ: Չորեքդրամները սենին գրաւթին BASIAEΩΣ THTANON եւ շատ հազուադէպօրէն BASIAEΩΣ | BASIAEΩN THTANON արեւելքի սալարաթեան համաձայն: Կարելի է որ Տիգրան Անտիոքէն վարպետներ բերել տուած է իր նոր մայրաքաղաքին համար: Այս հնարաւորութիւնը կը բացառէ թէ ինչո՞ւ չորեքդրամներու եւ դրամներու տարեւաններ նման են իրարու, թէեւ կոխուած տարրեր քաղաքներու մէջ:

Մեծն Տիգրանի սպինձները քանի մը տեսակներ կը ներկայացնեն: Անտիոքի արտադրանքները կը նմանին դրամներուն եւ կը կարգացունեն BASIAEΩΣ BASIAEΩN THTANON թէեւ այս սպինձներուն կշիւը իրարմէ շատ կը տարրերի. սակայն տարակայս չկայ որ անոնք կոխուած էին իրր սպինձ, կէս-սպինձ ու թերեւս մէկ-երրորդ սպինձ:

Ուրիշ տեսակ սպինձ մը կոխուած Դամասկոսի մէջ¹³, կը ներկայացնէ Դամաս-

¹⁰ E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus (New York, 1939) էջ 95—100:

¹¹ «Խաղաւոր Խաղաւորաց» տիպոսը արեւելեան փողերանոցէն է:

¹² Newell p. 98 and MacDonald, p. 193—201:

¹³ Newell, p. 100:

կոսի Բախար և գրաթխներ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
ΤΙΓΡΑΝΟΥ :

Տիգրանի երրորդ տեսակ սղլինձն ունի
Վահագներ, որ աջ ձեռքով բռնած է լախա
մը, խեղ ձախով՝ ասխածի մարիտ : Թագաւորին
տիտղոսը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ
կը թեւոյրէ, որ այս տեսակ գրամը կո-
խուած է Հայաստանի մէջ, հաւանաբար Ար-
տաշատ : Այս տեսակէն թէ և սղլինձ և կէս-
սղլինձ գտնուած են, սակայն մէկ-երրորդ
սղլինձ ծանօթ չէ :

Չորրորդ տեսակը կը ներկայացնէ յաղ-
թանակը որ ձախ կը քայլ, իր աջ ձեռքին
ունենալով թագ մը : Թագաւորին տիտղոսը՝
ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ կը ցուցնէ թէ այս
գրամը կոխուած է սելեուկեան փողերանոցի
մը մէջ : Կարապետեանի⁴⁴ կարծիքը թէ այս
գրամը կոխուած է Դամասկոս՝ բնդունելի
չէ, ինչպէս փաստարէն մասնանշած է
էր Ռիպէւ⁴⁵, և ասոր կարծիքը թէ՛ Ան-
տիոքի փողերանոցէն ելած է, բնդունելի
կ'երևի : Այս գրամէն սղլինձներ և կէս-
սղլինձներ ծանօթ են :

Այս չորս սրոշ տեսակներէն զոտ,
սրանք կը ներկայացնեն Տիգրանի սղլինձնե-
րուն մեծամասնութիւնը, կան նաեւ քանի
մը ուրիշ տեսակներ, սրոնց մ'ը կոխուած

⁴⁴ Պ. Կարապետեան, CIN, Vol. 2, Actes
(Paris 1953), էջ 133—136 :

⁴⁵ G. Le Rider, Revue Numismatique, 1959/
1960, p. 22—24 :

բլլալը վաստահօրէն չենք գիտեր : Գիտենք սակայն որ Տիգրան որոշ ժամանակ մը՝ տիրեց ընդարձակ հողերու : Եւ Լարեւի է որ այս գրամներէն սմանք կոխում ըլլան այս նստածուած հողերու փոփոխանայներու մէջ :

ԱՐՏԱԽԱԶԴ Բ . , Ք . տ . 56—34 : Հսկասակ իր երկարատեւ իշխանութեան , այս թողատարին գրամները հաղատագիտ են : Ունինք գրամներ եւ պղինձներ այս արքայէն , որ վերջերս գտնուած չորեքդամբ⁴ : Կր լրացնէ իր գրամներու չորքը :

Հասնական է որ չորեքդամբ կոխում է Արտաշատի մէջ : Առաջին կողմը կը տեսնուի յատկանշական հայկական խոյրը , իսկ երկրորդ կողմը բարբառի շար տեսակ պատկերատիպ մը , այն է՝ ձախ ընթացող սրարչաւ քառաձի կառք մը , զոր կը փարէ թաղաւորը , իսկ տիպոսն է՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ ΘΕΙΟΥ :

Գրամները տիպով կը նմանին չորեքդամբին եւ ունին տիպոսը՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ :

Պղինձներն ալ , սրանցմէ միայն երկու հատ ծանօթ է , կը ներկայացնեն շար տիպ մը , — Յայթանակը ձախ դարձած : Իսկ գրաւթիւնն է՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ :

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ , Դ՝ . տ . 34—30 , Անտո-

⁴⁶ Պատմա-քանոսիրական Հանդէս , 2 , 1964 , էջ 317—23 :

նխասի ևւ Կղէսպատարայի սրդին : Մարկոս
Անտանիոս իր վեց տարեկան սրդին Հայաս-
տանի թաղաւոր կարգեց : Ըսցց շէնք զիտեր
թէ տնոր տնտեսով սրեւէ զբամ կսխտաւ ծէ
թէ ոչ :

ԱՐՏԱՆԷՍ Բ. . Ք. տ. 30—20 : Երբ Ան-
տանիոս Յանտատան զնայ Սկտաւիտնասի
զէժ՝ կսուելաւ , տսիթը ներկայացաւ սր
Հայերը իրենց թաղաւորութիւնը վերհա-
տատեն : Արտատաղի տնդբանիկ սրդին Ար-
տաշէս , սր Պարթեւներու Հրահատ Դ.ի
տրքաւնիքը տպատատն գտած էր , վերա-
դարձաւ Հայաստան և Ք. տ. 30ին հաշա-
կուեցաւ թաղաւոր : Սակայն սրեւէ զբամ
շէ վերադրաւած այս թաղաւորին , սր տմ-
բողջ տասր տարի տիրապետեց :

Վերջերս իմ ձեռքս տնցաւ Լոթը սրդինձ-
ներս զբամաղիւս մր , սր գտնուեցաւ Տիդ-
բանակերտէն ոչ շատ հետեւ զիւղի մը մէջ :
Ատնցմէ վեցր Տիդբան Բ.ի ծանօթ ուստակ-
ներն էին , ըսցց Լոթներսրդը նոր տետակ
մրն էր , տնենտլով տաաջին կողմը յատկան-
շական հայկական խցրը և միւս կողմը
մարդու պատկեր մը : Դժբախտաբար զբա-
թիւնը կարելի չեղաւ կարդալ : Այս զբամին
երկրսրդ կողմը շատ տարբեր է միւս Տիդ-
բանէն զբամներէն և զբաթեան տատերը
կրորակ ձեւով են և ոչ թէ չիտակ զիծով
կամ քառակուսի : Թէև կարելի չեղաւ կար-
դալ թաղաւորին տնունը , ըսցց խորհեցանք
այս զբամը վերադրել Արտաշէս Բ.ի :

ՏԻՊԻՔՆԵ Պ. . Ք. ա. 20—Տ/9 : Արատ-
շէս Բ. ի յաջորդեց իր կրտսեր եղբայրը .
անոր թագաւորութեան միջոցին Հայաստան
եւ Պարթևաստան միասին ջանացին՝ հաս-
մէտեան նստահարեան քաղաքականութեան
գլխաւորել :

Նիւէլ այս արքային մէկ արծաթ գրա-
մին մասին գրեց ⁴⁷ , մասնանշելով որ
Ա. կոյմը թագաւորը թեթևօրէն մօրաւա-
ւոր է , իսկ միւս կոյմը ցոյց կու տայ գէպի
ձախ կանդնած մօրաւատուր Տիգրանը :

Պղինձներու Ա. կոյմը արծաթին կը
նմանի . մասնաւորաբար նկատի առնելով
խցրը իր հինգ երկայն ծաղերով եւ խոշոր՝
սիմասամեան աստղով , ասանց սակայն
արծիւներու : Պղինձներու վրայ սակայն
թագաւորն անմօրաւ է :

Արծաթին վրայի գրութիւնը կը կարդա-
ցուի՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΤΡΑΝΟΥ ΦΙ-
ΛΟΠΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ :

Պղինձներու գրութիւնն ալ նարսթիւն-
ներ կը ներկայացնէ : Հաս գրութիւնը քա-
սակասի մը կը կոյմէ եւ կը կարդացուի՝
ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΤΡΑΝΟΥ ΘΕΟΥ : Քա-
սակասին մէջ կան անասաններ , ինչպէս՝
փիղ մը , ձի մը եւ կամ սախձի գլուխ մը :

Տիգրան Պ. ի ժամանակ Հայաստան եւ
Պարթևաստան միացան Հասմի գէմ : Թեր-

⁴⁷ E. T. Newell, Some Unpublished Coins of
Eastern Dynasts, (New York 1926), p. 13—15.
Note II:

ևս այս պատճառաւ ալ հայկական գրամ-
ներու գրութիւնը, պարթեականի նմանիւ
սկսաւ եւ մանաւանդ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ պար-
թեական ազգեցութիւն կը կրէ :

ՏԻՎԻՒՆ Գ. , Ք. Կ. Ը—5 եւ Ք. Կ. 2—1
Ք. Ե. : Տիգրան Գ. զա՛հ բարձրացաւ Ք. Կ.
Տին, տանց սակացն Հսովմի հեռ խորհրդ-
դակցելու : Հսովմէացիք զինքը զա՛հն վար
տաին Ք. Կ. 5ին. բաց Ք. Կ. 2ին նորէն
զա՛հ բարձրացաւ, շնորհիւ Պարթեաներու
օգնութեան : Ներկայիս կարելի չէ այս եր-
կու խաղաւորական շրջաններուն կոխած
գրամներն իրարմէ զանազանել : Այս խաղա-
ւորին կու տանք այն գրամները, որոնց վրայ
կը տեսնուի երկացն մարտքով արքան, եւ
այսպէս բոլորովին տարրեր է նախկին Տիգ-
րան անանով գրամներէն : Քանի որ միայն
այս Տիգրանը մնացած է Արաւելսեան
հարստութեան պատկանող, արամարանա-
կան է անոր վերադրել այս գրամները : Երեք
տեսակ սղինձներ ծանօթ են մեզի, բոլորն
ալ Ա. կազմն ունենալով միանման մօրաւոր
ութիւններին զլուրը : Պղինձներուն Բ.
կազմը կը տարրերին իրարմէ, ինչ որ կը
նշանակէ թէ կամ տարրեր վաղերանայներէ
երած են եւ կամ պատկերատիպի փոփոխու-
թիւն եղած է մամանակներուն ընթացքին :

Գրութիւնները թէ եւ տարրերութիւն-
ներ կը ներկայացնեն, բաց տափաւ արդելք

մը չէ որ գրամները նոյն արժային վերապրենք :

Գրութիւններն են՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΗΙΡΑΝΟΥ
և ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΛΛΑΟΥ ΗΙΡΑΝΟΥ ΦΙ-
ΛΕΑΑΙΙΝΟΣ

ԱՐՏԱԽԱԶԳԻ Գ. , Ք. ա. 5—2 : Տիգրան Գ. ի խնամութիւնն ընդհատեցաւ Հոսիմէացիներու կողմէ , սրահ անար հօրեղբայրը՝ Արտաշատը գրին պահուն վրայ : Այս վերջինս տիրեց Երեք տարի , բայց իրեն վերաբերեալ սրեւէ գրամ ծանօթ չէ մեզի :

ՏԻԳՐԱՆ Գ. և ԵՐԱՏԱՅ , Ք. ա. 2—1 Ք. և. : Զարմանալի է տեսնել ասոնց գրամի վրայ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ գրութիւնը . Արտաշիսեան վերջին թագաւորները այլեւս այս տիտղոսը չէին կրեր , թէ և Թումանֆ ⁴⁸ կը պնդէ թէ՝ Մեծն Տիգրանի յաջորդները գործածեցին այս տիտղոսը : Պէտք է ստեղծել նկատել որ Արտաշատի Բ. Լն յետոյ սրեւէ Արտաշիսեան թագաւոր այս տիտղոսը չէ գործածած իր գրամին վրայ :

Ք. ա. 1 թուականին , Հոսիմի Օդոսատոս կոչւորը՝ իր թոսը Գոցոս կետորը՝ Հայաստան գրեց պօրտաւոր բանակով մը և Հոսիմ նորէն հաստատեց իր գերիշխանութիւնը Հայաստանի վրայ : Ըստ Քսիփիլինուսի ⁴⁹ (Xiphilinus) Տիգրան Պարթևներ-

⁴⁸ C. Toumanoff, Studies, էջ 77—78 : Թուման-
նօֆ, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΛΛΑΟΥ կը նկատէ համարը
ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝի : Տես էջ 47, Ծանօթ. Տ6 :

⁴⁹ Xiphilinus, Epitome, 55, 100, 3.

բան հետեւելով, փորձեց համաձայնութեան
դով Հոսովմէացիներուն հետ. բայց իւր մա-
հաւան պատճառով՝ սրտը համաձայնութիւն
մը չգոյացաւ: Այդ մահով վերջ գտա-
նաւ Արտաշիսեան հարստութիւնը: Այնպէս
կ'երեւի թէ տնոր մահէն քանի մը տարի յե-
տոյ՝ փորձ մը եղած է կրտսան, իւր վեր-
ջին Արտաշէսեանը, թագաւոր հաջակել Հա-
յաստանի. բայց եթէ այս տեղի ունեցած է
եւ տնոր տնտնով զբաւմնէր կոխումը եւ
տառնք մեղի հասած չեն:

ԱՐՏԱՒԱԶԳԻ Գ., Ք., Լ. 4—6: Տիգ-
րան Գ.ի մահէն վերջ, Գոյսս Կեսար Ատր-
պատականի Արխարազանէսը Հայաստանի
գահը բարձրացուց: Անոր մահէն ետք, գահը
տնցաւ Արտաւադդ սրբայն: Թէեւ տնոր թա-
ղուստութիւնը միայն երկու տարի տեւեց,
հետաքրքրական է որ զբաւմնէր կոխումը եւ
այդ միջոցին: Նկատելի է որ այդ զբաւ-
մները բնաւ չեն նմանիր Արտաշէսեան զբաւ-
մներուն: Թէ տխրով եւ թէ ձեռով տնտնք կը
նմանին Հոսովմէական—Սելեւկեան զբաւմնե-
րու: Նոյն իսկ զբաւթիւնը բռնաբովին
կը տարբերի: ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ
եւ միւս կողմը՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΛΛΑΟΥ ΑΡ-
ΤΑΥΑΖΔΟΥ (Արքայի Մեծի Արտաւադդի —
Աստուծոյ Կայսերական բարեբարի):

ՏԻԴՐԱՆ Ե., 6 Ք., Լ.: Արտաւադդի
սղաննումէն յետոյ, Օգոստոս Կայսրը փոր-

ձեց Հայերը խաղաղեցնել, թաղաւոր կարգելով Տիգրան Եւր, որ հետսէն ազգակա-նական կապեր սնէր Արտաշէսեան տոհմին հետ :

Գոյաթիւն տնի ողինձ գրամ մը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΓΑΝΟΥ գրաթեամբ, որ կարելի է տալ այս թաղաւորին : Գրամին երկու կողմի տրուեալը՝ կը թելադրէ վերջին Տիգրան մը, եւ խոյրի ձեւը այս գրամը կը գնէ Տիգրան Գ.էն վերջ : Կարելի չէ տալ Տիգրան Գ.ի, քանի որ թաղաւորն տնմօրում է :

ԱՐՏԱՇԷՍԷԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

ԶԱՐԵՀ (ն. Ք. 189էն առաջ)

ՊՂԻՆԶ .

1 Ա. կողմը՝ Զարեհի գրաւիւր աջ դարձած, հայկական խոյրով, բաց տաւնոց տապի կամ արծիւներու : Շուրջանակի գրութիւն՝ ΖΑΔΡΕΛΔΟΥ :

Բ. կողմը՝ վերեւը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ . վարը ΒΑΣΙΛΕΩΝ :

Երկու գրաթիւններու միջեւ՝ կայծակ :

Վիւննայի Միթիթարեանց Թանգարանը . 4.70 կրամ, (կեղծ գրամ) :

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. (189—160 Ք. ա.)

Այս թաղաւորէն գրամներ գեռ ծա-նաթ չեն :

ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ Ա. (160—123 Վ. ա.)

Այս թագաւորէն գրամներ գետ ծա-
նօթ չեն:

ՏԻԳՐԱՆ Ա. (123—96 Վ. ա.)

ՊՂԻՆՁ.

2 Ա. կողմը՝ թագաւորին գլուխը ձախ
դարձած և Տայկական խոյրով: Թագաւորին
զլխուն աջ կողմը կան ԱՐԿ գրերը:

Բ. կողմը ΒΑΣΙΛΕΥΣC ΜΕΓΑΛΟΥ: Աջին
ΤΗΡΑΝΟΥ: Մաս մը կամ ճիւղ մը երկու
գրութիւններու միջև: Մասին ձախ և աջ
կողմը գրեր. տես անդլիերէն յայտած իս
գրութիւնը:

Bibl. Nationale, 2.50 կրամ⁵⁰. Seyrig՝
(RN. 1955) այս գրամին երկու օրինակներն
ալ Տիգրան Բ-ի կու տայ:

3 Ա. կողմը՝ թագաւորին գլուխը ձախ
դարձած, անմօրստ և կը կրէ Տայկական
խոյրը:

Բ. կողմը՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣC ΤΗΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛ-
ΛΗΝΟC:
Ձեռ նիկափորստ նստած ձախ և ձախ ձեռքը
կը Տանդէի մականի վրայ: Ձախ գաչաին մէջ
Λ գիրը:

⁵⁰ Աշխօնէրը պատկերացուած գրամները կը ներ-
կայացնեն: Ընդհանրապէս պղինձներու կշիռները բա-
ւական կը սարբերին իրարմէ:

Bibl. Nat., 5.28 *կրամ* : Seyrig (RN. 1955) *այս գրամը կու տայ Տիգրան Բ.ի* :

4 Ա. կողմը՝ թիւ 3ին պէս :

Բ. կողմը՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΗΡΑ-
ΝΟΥ ΦΙΛΕΛΑΛΗΝΟΣ :

Արտեսար թիւ 3ի պէս :

Br. Mus., 4.27 *կր.* : Seyrig (RN. 1955) *այս գրամը կու տայ Տիգրան Բ.ի* :

5 Ա. կողմը՝ թիւ 3ին պէս :

Բ. կողմը՝ Չախին՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ
ԱΪΙΝ՝ ΤΗΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΑΛΗΝΟΣ :

*Յայթանակը կանդնած պէպի ձախ,
թաղ մը ձախ ձեռքին մէջ(?) : Դաշաին մէջ
ձախին՝ M եւ աջին՝ A գրերը :*

Bibl. Nat., 5 *կր.* : Seyrig (RN. 1955) *այս գրամը կու տայ Տիգրան Բ.ի, իսկ Ba-
belon (Rois de Syrie) Տիգրան Գ.ի :*

6 Ա. կողմը՝ թիւ 3ին պէս :

Բ. կողմը՝ Չախին՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ
ԱΪΙΝ՝ ΤΗΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΑΛΗΝΟΣ :

*Աջ դարձած տնձ մը՝ հայկական խոյրով,
պարեգտար կը հասնի ծառնկերան : Չախ
ձեռքով բռնած է արծիւ մը եւ աջով՝ երկար
նիզակ մը եւ կամ բախա մը :*

Bibl. Nat., 3.68 *կրամ* : Seyrig (RN. 1955) *այս գրամը կու տայ Տիգրան Բ.ի, իսկ
Babelon (Rois de Syrie) Տիգրան Գ.ին :*

ՏԻՓՐԱՆ Բ. ՄԵՆՆ (95—56 Ք. ա.)

ԶԹՐԵՓՐԱՄՆԵՐ (Tetradrachms) .

7 Ա. կողմը՝ Տիգրանի զլախն աջ դարձած, սպարաջով և հայկական հինգ ծաղուսր և ժարդարառչար խցրով. աթուաժևան տապին երկու կողմը կան երկու արծիւներ, որ իրարու կը նային, բայց կոնակներն տապին դարձադած են: Շրջանակը երկզտեբոյ հանդադաւոր կապ մը (fillet border) :

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ, Ջախին՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣΝ ΤΗΡΑΝΟΥ . Անտիոքի Բախար զէպի աջ նստած՝ ժայռի մը վրայ տաւուսր, զլախը աշտարակաձև թաղ մը. աջ ձեռքը արմատենի ձիւղ մը բանած, սաքերուն առկ Սրանդէս զեաի սղին կը լսոյց աջ: Շրջափակուած գափինիկ պսակով մը:

Bibl. Nat., 16.20 կր.: Սրիչ որինակ մը «Թագաւոր թագաւորաց» տիտղոսով ծառիւ է. (Էենինդրոյ, 14.40 կր.): Երկու կշիւներն ալ տնտովսր են: Այս գրամները հաւանաբար կոխուած են Տիգրանակերտի մէջ:

8 Ա. կողմը՝ Թիւ 7ի նման:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ, Ջախին՝ ΤΗΡΑΝΟΥ .

Տիպը Թիւ 7ի նման: Ջանադան դուդադբեր կամ տաւեր ժայռին վրայ և կամ դաշտին մէջ, բայց տարբեր Թիւ 7ին:

Am. Num. Society, 14.92 կր.: Այս

դրամք Տիգրանի ամենահասարակ դրամն է .
մօտ 100 օրինակներ ծանօթ են ինծի :
Կշիռները տարբեր են 14.92 և 15.90 կրամ .
ըստին ալ կոխուած են Անտիոքի մէջ :

9) Ա. կողմը՝ թիւ 7ի նման , բայց ունե-
նալով սիթատամեան աստղը եւ արծիւ մը
աջ կողմը՝ կոնակն աստղին , զլուծը եւ
դարձած :

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ , ձախին՝
ΤΙΓΓΑΝΟΥ :

Աշտարակաձեւ եւ տառերսր Դամաս-
կոսի Բախտը ձախ՝ մայրի մը վրայ եւ ոտ-
քերուն տակը՝ ըստացալի մը կիտանդրին .
Բախտը բազուկը երկարած է ամբողջովին
եւ ձախ ձեռքին մէջ ամտիկեղջիւր : Դաշտին
մէջ եւ շրջանակէն դուրս կը տեսնուին զա-
նազան տառեր , թիւեր եւ դուդաղեր : Ամ-
բողջը շրջափակուած է դափնիէ պսակով :

Brit. Mus., 15.80 կրամ . Newell
(NNM. 84) ապացուցած է , որ սոսնք կո-
խուած են Դամասկոսի մէջ : Կշիռները կը
համապատասխանեն Անտիոքի մէջ կոխուած
Չսրեփդրամներուն :

ԴՐԱՄՆԵՐ .

10) Ա. կողմը՝ Տիգրանի զլուծը , նման
թիւ 7ի . մարդարտաշար շրջանակ :

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ , ձախին՝
ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΓΑΝΟΥ :

Թիւ. 7ի տիպէն . զանազան տառեր դաշտին վրայ . Բախտի գլուխն աջ պարձած , իսկ Ռբանդէս գետին ողին տակը :

Am. Num. Soc., 4.13 կրամ : Դրամնէրուն , — սրանցմէ 25 հատ ծանօթ են ինծի — , արտեսան տելի գեղեցիկ է , քան չարեգրամնէրունը : Դրամնէրը կոխուած են՝ Տիգրանակերտ :

ՊՂԻՆՁ ԴՐԱՄՆԵՐ — ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՓՈՂԵՐԱՆՈՅԷՆ .

11 Ա . կողմը՝ Թիւ 10ի պէս , Օրինակ մը ունի A գիրը զարնուած խոյրին վրայ :

Բ . կողմը՝ Թիւ 10ի պէս , մօանց վրայ T գիրը Բախտին և արմատենիին միջև :

Պտուկեան՝ 6.13 կրամ : Մօտ 20 սրինակներու կշիռները բաւական տարբերութիւններ ունին : Սմանք զէջ պահուած են , իսկ սմանք ալ զարնուած են օտար գրամնէրու վրայ :

ԱԼԵՍ-ՊՂԻՆՁ .

12 Ա . և Բ . կողմը՝ Թիւ 11 պէս :

Brit. Mus., 4.65 կրամ : Ատիկա անտարակոյս սղինձի կէս-արժէքն է , տակէ սրիչ օրինակ մը (Տիկ . Գափամաճեան) ունի T գիրը զաշտին մէջ :

ՊՐԼԻՆՉ ԳՐԱՄՆԵՐ — ԳԱՄԱՍԿՈՍԻ ՓՈՂԵ-
ՐԱՆՈՅ .

13 Ա . կողմը՝ թիւ 9ի նման . (Գամաու-
կասի չսրեքդրամ) , կէտով չրջանակ :

Բ . կողմը՝ թիւ 9ի պէս , կէտով չրջա-
նակաւած : Շատերու գաշտին վրայ կայ N
դիրք , սմանք տնին գաշտին մէջ՝ ձախ
կողմը ՕՓի , վրան՝ ՅԷ տատերք :

Brit. Mus., 8.47 կրամ : Ասկէ 12 սրի-
նակ ծանաթ է ինծի :

ԿԵՍ ՊՐԼԻՆՉ .

14 Ա . եւ Բ . կողմը թիւ 13ին պէս :

Am. Num. Soc., 4.60 կրամ . Bibl. Na-
tionaleի պղինձը (3.00 կրամ) նոյնպէս կէս-
պղինձ է :

ՄԷԿԵՐԲՈՐԻ ՊՐԼԻՆՉ (?) .

15 Ա . կողմը՝ թիւ 13ին պէս .

Բ . կողմը՝ Գրաթիւնը թիւ 13ին պէս :
Յադթանակը ձախ կը քալէ , աջ ձեռքը յա-
սաջ երկարած եւ պսակ մը բանած : Գաշտին
ձախ կողմը ՅԷ սր ՕՓի վրան է :

Հայաստան Պետական Թանգարան (Գա-
լայճեանի հաւաքածոյէն) . 2.67 կրամ :
Newell (NNM. 84) , այս կտարը կը նկատէ
մէկ-երրորդ պղինձ :

ՊՂԻՆՉՆԵՐ – ԱՆՈՐՈՇ ՓՈՂԵՐԱՆՈՅՆԵՐԷ :
Բ. ԿՈՂՄԸ՝ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ (Nike) :

16 Ա. ԿՈՂՄԸ՝ ՏՆԳՐԱՆԻ ՂՐԱԽՆ ՄՋ ԿՄՐ-
ՃԱԾ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՈՅՐԱՎ ԵՎ ՄԻՄԱՄԱԺԿԱՆ
ՄԱՍՂԱՎ : ԱՍՆԻՊԷՆ ՄԺԱՆՔ ԱՐԾԻՆԵՐՈՒ ՃԱԽ
ԿԱԳՈՆ ՍԻՆԻՆ A ՄԱՍՐ : ԿԻՄԱՍՈՐ ՀՐՋԱՆԱԿ :

Բ. ԿՈՂՄԸ՝ ԱՋԻՆ՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ, ՃԱԽԻՆ՝
ΤΗΡΑΝΟΥ :

ՅԱՊԻՄՆԱԿԸ ՃԱԽ ԿԸ ՔՈՂԷ, ՃԱԽ ՃԵՈՔԸ
ԽԱՂ ՄԸ, ՄՋԸ ԵՐԿԱՐԱԾ ԳԷՊԻ ՎՈՐ : ԶԱՆՈ-
ԿԱՆ ԳՐԵՐ ՅԱՊԻՄՆԱԿԻՆ ՄԱԿ ԵՎ ԿՈՂ-
ՄԻՆ ՄԷՋ :

ՀԱՅՄԱՍԱՆԻ ՊԼԱՄԱԿԱՆ ԹԱՆԿԱՐԱՆ (ԳՄ-
ՐԱՅՃԵԱՆԻ ՀՈՒՄԱՔԱԾԱՅԷՆ), 7 ԿՐԱՄ : Le
Rider (RN. 1959/60) ԿԸ ԿԱՐԾԷ ԽԷ ՍՅՍ
ԿՈՐԸ ԱՆՈՐՈՇ ԿՈՒՄԱԾ Է :

ԿԷՍ-ՊՂԻՆՉ .

17 Ա. ԵՎ Բ. ԿՈՂՄԸ՝ ԽԻՒ 16ԻՆ ՍԷՍ :

Brit. Mus., 5.33 ԿՐԱՄ :

ԳԵՂԱԶԱՐԴ ԽՈՅՐ ԵՎ Բ. ԿՈՂՄԸ՝ ՅԱՂԹԱ-
ՆԱԿԸ .

ՊՂԻՆՉ .

17-1 Ա. ԿՈՂՄԸ՝ ՏՐԳՐԱՆ ԳԵԿԱԿԱՐԳ
ԽՈՅՐԱՎ ԵՎ A ԳԻՐԱՎ, ԽԻՒ 18Ի ՍԷՍ :

Բ. ԿՈՂՄԸ՝ ԽԻՒ 18Ի ՍԷՍ :

ՊԱՄԱԿԵԱՆ, 6.9 ԿՐԱՄ :

ԿԼԵՍ ՊԵՆՆՉ .

18 Ա. կողմը՝ Տիգրանի գլուխն աջ դարձած , գեղադարպ խոյրով , Նինգի փախարէն՝ չորս ծափերով : Կենդրանական աթառամեան աստղին երկու կողմը մարդարտէ սիներ(?) : Բաւորն ալ թաղաւորին գլխուն ձախ կողմը աւնին A գիրը :

Բ. կողմը՝ թիւ 17ին պէս , բայց ասանց տասերու գաշտին մէջ :

Brit. Mus., 3.67 կրամ : Այս գրամին արուեստը կը ցուցնէ թուրքովին նոր փայլարանոց մը . թերեւս կոխուած է Մեդիայի (Media) մէջ :

ՎԱՀԱԳՆ (Hercules) Բ. ԿՈՂՄԻ ՎՐԱՅ .

ՊԵՆՆՉ ⁵¹ .

18-1 Ա. կողմը՝ Տիգրանի գլուխը աջ դարձած , աստղով և երկու արծիւներով :

Բ. կողմը՝ Աջին ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Չափին ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΤΡΑΝΟΥ

Վահագնը թիւ 19ի նման .

Պատկեան , 5.7 կրամ :

⁵¹ Թիւ 18-1 և 18-2 սղինձները մաս կը կտայմեն ևս թիւ Տիգրան սղինձներու գրամագլուխ մը որ նկարագրուած է Revue des Études Arméniennes, Tome Vի մէջ, էջ 421—433 :

18-2 Ա. կողմը՝ թիւ 18-1/ւ նման :

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ

Չախին՝ ΤΗΡΑΝΟΥ

Պատկերան , 4.9 կրամ :

ԿԵՍ-ՊՐԻՆՁ .

19 Ա. կողմը՝ Տիգրանի գլուխն աջ
դարձած , ասաղավ եւ երկու արծիւներով :

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ , ձախին՝
ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΗΡΑΝΟΥ , Մօրուսուսը եւ մերկ
Վահագնը կանդանաձ ձախ կը նայի : Չախ
ձեռքը կը յենու լախտի մը վրայ եւ աջ բա-
ղակին վրայ կայ աւիւծի մօրթը : Ոմանց
վրայ կը տեսնուին տառեր Վահագնի աջ եւ
ձախ կողմը :

Bibl. Nat., 3.02 կրամ : Ասոնք կոխուած
են Արաուչատի մէջ , ինչպէս կը համարի
Le Rider (RN. 1959/60) :

ԱՐՄԱԽԵՆԻ ՆԻԻՂ Բ. ԿՈՂՄԻՆ ՎՐԱՅ .

ԿԵՍ-ՊՐԻՆՁ .

20 Ա. կողմը՝ թիւ 19ին պէս :

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ , ձախին՝
ΤΗΡΑΝΟΥ , Արմաւենիի ճիւղը գրաւթեանց
միջեւ : Չաղաղիր մը արմաւենիին ձախ , եւ
տառեր աջ կողմը :

Bibl. Nat., 4.15 կրամ : Babelonի կար-
ծիքով՝ հաւանարար Արաուչատի մէջ կո-
խուած նախասոր գրամ մըն է :

ԱՆՈՐՈՇ ԱՌԱՐԿԱՅ Բ. ԿՈՂՄԻ ՎՐԱՅ .

ՊՂԻՆՁ .

20-1 Ա. Կողմը՝ Տիգրանի գլուխը աջ
դարձած .

Բ. Կողմը՝ Աջին ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Ջախին ΤΙΓΡΑΝΟΥ

Անարու առարկայ (արժանեիի հիւշ?)
մը գրութեանց մէջէւ :

Վիեննայի Միւլիթարեանց թանգարանը
կէրտ 4.30 կրամ :

ՆՍՏԱՅ ԱՆՁ ՄԸ՝ ԵՐԿՐՈՐԿ ԿՈՂՄԸ .

ՊՂԻՆՁ (51) .

20-2 Ա. Կողմը՝ թիւ 21ի պէս :

Բ. Կողմը՝ Աջին ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Ջախին ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ

թիւ 21ի պէս :

Այս գրամը ծախուեցաւ 1968ի սկիզբները
Ստրիպ մէջ : Ներկայիս ո՛ր բլաւը չի
գիտցաւր : Կը թափ բլաւ թիւ 21ի մեծ
պղինձը :

ԿԵՍ-ՊՂԻՆՁ .

21 Ա. Կողմը՝ թիւ 19ին պէս : Շրջա-
նակը կիսաուր :

Բ. Կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝
ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ . Անձ մը նստած ձա-
խին(?) : Տառեր դաշտին մէջ եւ անձին
աակը⁵² :

⁵² Այս գրամին մեծ պղինձը գանուեցաւ
Վերջերս :

Brit. Mus., 2.44 կրամ : Թերևս տախտակ-
մէկ-երբայ պղինձ է : Գրաւիւնը կը թելա-
դրէ այս գրամը Հայաստանի փոզերանոցի
մէջ կոխուած համարի :

ԱՐՏԱՒԱԶԳԻ Բ. (56—34 Բ. ա.)

ՉՈՐԵՔԻՐԱՄ (Tetradrachm) .

22 Ա. կողմը՝ Արտաշատի գլուխը աջ
դարձած, ապարօշով, տկանջի օղերով և
հայկական հինգ ծաղուսը խոյրով և ութ-
սասամեան աստղի երկու կողմը ծաղիկի ու-
րասպիծ մը : Շրջանակը՝ հատուսը ծիր մը :

Բ. կողմը՝ ԳՆԵՐ՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ,
վարը՝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ ΘΕΙΟΥ, Արտաշատի
քառաձի կառքի մը վրայ գէպի ձախ ընթա-
ցով, վարիչը թաղով և սանձը բռնած :
Դաշախն մէջ ձախին տակը Ա զուգառաւը :
Շրջանակը՝ պղինձ պտակ :

Հայաստանի Պետական Թանգարան .
14.85 կրամ . Այս եղակի չարեքդրամը վեր-
ջերս նկարագրուեցաւ Մուշեղեանի կողմէ¹⁶ :

ԴՐԱՄՆԵՐ (Drachms) .

23 Ա. կողմը՝ Թագաւորին կիսանդրին
աջ դարձած, ապարօշով, տկանջի օղերով
և հայկական հինգ ծաղուսը խոյրով .
սիւսասամեան աստղին երկու կողմը ար-
ծիւներ . մարդարտաշար շրջանակ :

Բ. կողմը՝ ՎԵՐՐ՝ ΒΑΣΙΛΕΩC,

վարը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ .

Տիպը թիւ 22ին նման, բայց գույսպիւր մը ձախին եւ սառեւր վերելը :

Պատուեալն, 3.78 կրամ : Ութ օրինակներ ծանօթ են ինծի, բայցն ալ նոյն գույսպիւրն աւին, բայց կը սառեւրին գաշաթ մէջ գանուսդ սառեւրով :

ՊԵՆՆՁ .

24 Ա. կողմը՝ թիւ 22ին պէս, բայց աւանջի օգէրը չեն տեսնուիր, ձախին գաշաթին մէջ A գիրը :

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑCΙΑΕΩC, ձախին՝ ΒΑCΙΑΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑCΔΟΥ .

Յադիթանակը գէպի ձախ կը քալէ, երկարած աջ ձեռքին մէջ աւին թաղը(?) :

Bibl. Nat., 9 կրամ : Ուրիշ օրինակ մը Հոյաստանի Պետական թանգարանին մէջ (Գալպոնեանի հասարածայէն), որ կոխած է փունիկեան գրամբի մը վրայ :

ԱՐՏԱՇԷԱ Բ. (30—20 Բ. ա.)

ՊԵՆՆՁ .

25 Ա. կողմը՝ թաղաւորին գլուխն աջ դարձած, կրէլով հինդ(?) ծաղաւոր հոյկաւան խոյրը :

Բ. կողմը՝ կը տեսնուին հետքերը ΒΑCΙΑΕΩC ΜΕΓΑC գրութեան : Յադիթանակը աջ դարձած, ձախ ձեռքին մէջ թաղ մը(?) :

Պատուեալն, 4.35 կրամ : Այս գրամը մաս կը կտոմէ Տիգրան Բ.ի փոքր գրամադիւսին :

ՏԻԳՐԱՆ Գ. (20—8/6 Ք. ա.)

ԳՐԱՄ (Drachm) .

26 Ա. կողմը՝ Թագաւորին զլսին աջ
դարձած, կարճ մօրութով և. բարձր՝ չինդ
ծաղաւոր խոյրով, վրան աթառամեան մեծ
աստղ մը: Շրջանակը գտինէ պսակ:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ,
Զախին՝ ΤΗΡΑΝΟΥ ΦΙΛΟΠΗΛΑΤΟΥ ΚΑΙ ΦΙ-
ΛΕΛΛΗΝΟΣ. գէղի ձախ կեցած մօրսասոր
անձ մը, պատմութեանով, կր կրէ՝ երեք ծա-
ղով խոյր մը: Երկարած ձեռքին մէջ բռնած
է չանիւր(?) , իսկ ձախ ձեռքը կը հանդէի
նիզակի կամ լախաի մը վրայ:

Am. Num. Soc., 3.83 կրամ (եղերքէն
փոքր կտոր մը կը պակսի): Newell (NNM.
30) այս գրամը կը վերագրէ Տիգրան Գ.ի:
Թէ արուեստը և. ինչ չինուածքը կը հաս-
տատէ այս վերագրումը: Հաւանօրէն կա-
խուած է Արտաշատի մէջ:

ՊԵՆՆԱ .

27 Ա. կողմը՝ Թագաւորին կիսադրին աջ
դարձած, ապարօշով, անմօրստ. կը կրէ
չինդ ծաղով խոյրը, աթառամեան խոշոր
աստղ:

Բ. կողմը՝ Քառակուսի գրուածք, որ
գէղի աջ կը կարդացուի

Վերք՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Աջք՝ ΜΕΓΑΛΟΥ

Տակք՝ ΤΙΤΑΝΟΥ

Ձախէն՝ ΘΕΟΥ

Փիղ մը գէպի ձախ, կնճիթն առկախ :

Պառւկեան, 7.08 կրամ : Հաւանաբար
կոխաւած Արաւշատի մէջ :

28 Ա. կողմը՝ թիւ 27ին նման :

Բ. կողմը՝ Քառակուսի դրուածք թիւ
27ի պէս, բայց աջէն սկսելով : Յազթանակը
գէպի ձախ կը քալէ, ձախ ձեռքին մէջ ունի
թաղ(?) մը, իսկ աջ բաղակը առկախ :

Տանապեաւանն 3 կրամ :

ԿԷԱ ՊԵՒՆԶ ⁵³.

29 Ա. կողմը՝ թիւ 27ի նման :

Բ. կողմը՝ Քառակուսի դրուածք թիւ
27ի պէս, բայց գրութիւնը ժամացոյցի պէս
աջ չի կարդացաւիր, այլ՝

Վերք՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Աջին՝ ΜΕΓΑΛΟΥ

Վարք՝ ΤΙΤΑΝΟΥ

Ձախին՝ ΘΕΟΥ

Առիւծի գլուխը գէպի աջ դարձած :

Տանապեաւանի հաւաքածոյ. 1.95 կրամ :

⁵³ Այս տեսակին մէծ պզինձը — 4.5 կրամ —
գերջերս անցաւ Պրսֆ. Տանապեաւանի ձեռքը :

ՊՐԻՆՁ⁵¹ .

29-1 Ա . կողմը՝ թիւ 30ի նման :

Բ . կողմը՝ քառակուսի դրամաք թիւ 22ի պէս , եւ ձի մը ձախ դարձած եւ սաջեւի սաքը վեր վերցուցած :

Տօնապետեան , կշիռ 4.25 կրամ :

ԿԷՍ ՊՐԻՆՁ .

30 Ա . կողմը՝ թիւ 27ի նման :

Բ . կողմը՝ Քառակուսի դրամաք թիւ 27ին պէս : Ձի մը ձախ դարձած եւ սաջեւի մէկ սաքը բարձրացուցած :

Bibl. Nat., 2.85 կրամ : Babelon, (Rois de Syrie, էջ 216) պէս դրամը կը վերադրէ Տիգրան Գ.ի , սակայն այս դրամին տրտեսութիւնը , պատկերը եւ քառակուսի դրամինը ստորակոյս չեն ինքզինք , թէ այս դրամը կը պատկանի Տիգրան Գ.ի :

⁵¹ Այս դրամին պատկերը հրատարակուեցաւ Տօնապետեանի կողմէ Պէյրութի Զանաւոր թերթի (1968, թիւ 1, էջ 10—12) մէջ : Իրա բոլոր Տիգրան Գ.ի պատկերները եւ վերաբերումները անուանեցան Պատկեանի մամուլը անկէկոյ յայտնաւորեց (Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, Museum Notes 14, 1968 (American Numismatic Society, New York) բայց պարտադրանքով Զանաւորը լոյս տեսաւ Անգլիական բնագրին տպագրութենէն առաջ :

ԱՐՏԱՆԱԶԳԻ Գ. (5—2 Բ. m.)

Այս թագաւորէն գրամ գետ ծանօթ չէ :

ՏԻԳՐԱՆ Գ. (8—5 Բ. m.)

ՊՂԻՆՁ .

31 Ա. կողմը՝ Երկար մօրութիւն թագաւորին գլխին՝ աջ գարձած, տարաւոր լեհակերան խոյրով :

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΤΑΝΟΥ Բախար գահին վրայ նստած՝ գէպի ձախ, ձախ ձեռքին մէջ՝ ամաթեղջիւր, իսկ աջ ձեռքին մէջ՝ անորոշ ասարկոյ մը :

Bibl. Nat., 5.55 կրամ, Babelon (Rois de Syrie, էջ 215) այս գրամը կու տայ Տիգրան Գ.ի :

32 Ա. կողմը՝ Երկար մօրութիւն Տիգրանը թիւ 31ին պէս :

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΤΑΝΟΥ Ձախին՝ անընթեռնելի գրամածք մը :

Յաղթանակը գէպի աջ կանդնած : Վեր բարձրացուցած աջ ձեռքով բռնած պսակ մը. ձախ ձեռքին ամաթեղջիւրը :

Վերենայի Միսիթարեանց Թանգարանը, 6.5 կրամ :

33 Ա. կողմը՝ Տիգրանի գլխին գէպի աջ, թիւ 31ի նման :

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΤΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ .

Աթմենաս Կանդուն, զէպի ձախ. աջին՝
ձեռքին մէջ նիպակ մը, իսկ ձախին մէջ
վահան:

Bibl. Nat., 4.78 կրամ: Le Rider (RN.
1959/60) այս գրամը կը վերադրէ Տիդ-
րան Գ.ի:

34. Ա. կողմը՝ Տիդրանի գլուխը, նման
թիւ 31ի:

Բ. կողմը՝ Աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΤΡΑΝΟΥ
Ձախին՝ ΜΕΓΑΛΟΥ

Մօրուսուսը Վահան Կանդուն, զէպի
ձախ. ձախ ձեռքը կը յենու լախտի մը վրայ,
աջ ձեռքին ունի տախձի մօրթը:

Պատկեան, 6.77 կրամ: Այս գրամը
ստացայ Պարսկաստանէն:

ԱԼԵԱ-ՊԳԻՆՁ.

35. Ա. կողմը՝ Երկար մօրուքով Տիդ-
րանը, նման թիւ 31ին:

Բ. կողմը՝ Վերը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ,
Վարը՝ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΤΡΑΝΟΥ.

Փիղ մը զէպի ձախ, կնճիթը բարձրա-
ցուցած:

Պատկեան, 4.47 կրամ: Այս գրամին
ստացին Կոլմը չտա կը նմանի թիւ 31 գրամին
ստախ պէտք է վերադրել նոյն թուղտուրին:

36. Ա. կողմը՝ Երկար մօրուքով Տիդ-
րանը, թիւ 31ին նման:

Բ. կողմը՝ Գրաթխենն անորոշ : Արծիւ
մը աջ կանգնած :

Պատկեան , 2.45 կրամ :

Հասանարար մէկ-երրորդ պղինձ :

37. Ա. կողմը՝ Անորոշ :

Բ. կողմը՝ Աջին ΒΑΣΙΛΕΩΣ կը կարդա-
ցաի , մնացեալ գրաթխենն անորոշ , բայց
հասանորէն թիւ 33ին պէս :

Աթենաս կանդուն , նման թիւ 33ին : —

Վիեննայի Մխթարեանց Թանգարան :
Այս գրամը հասանարար թիւ 33ի կէս-
պղինձն է :

37-1 Ա. կողմը՝ ՄԷԾ մօրութալ Տիգրանը
թիւ 31ի պէս :

Բ. կողմը՝ Աջին ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ
Ջախին անընթեանի :

Յաղթանակը կանգնած թիւ 32ի պէս :

Պատկեան , 3.2 կրամ :

ՏԻԳՐԱՆ Գ. Է. ԵՐԱՏՈՅ

(2 Ք. ա. — 1 Ք. Է.)

Պղինձ .

38 Ա. կողմը՝ Տիգրանի կիսանդրին
դէպի աջ . հայկական խոյրալ Է. ապարօշով :
Գրաթխենը ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ
չուրջանակի ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΙΚ .

Բ. կողմը՝ Երասոյ թագաւորին կիսան-
դրին : Գրաթխենը ժամացոյցի սլաքի հակա-
ռակ ուղղութեամբ շուրջանակի ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙ-
ΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ .

Bibl. Nat., 7 *կրամ* : *Յիշատակում*
Babelonի *կողմէ* (Rois de Syrie, էջ 216) :

38-1 Ա. կողմը՝ *Տիգրանի կեսանդրին*
թիւ 38ի սկս, *բայց գրութիւնը չբջա-*
նակի մէջ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛ ΝΕΟΣ ΤΙΓΡΑΝΗΣ

Բ. կողմը՝ *Երասայ թագահին կեսան-*
դրին, *գրութիւնը թիւ 38ի սկս* :

ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ

6.95 *կրամ* :

Այս *գրամը կը գտնուի* Glasgow Uni-
versityի (*Սկոտլանտ*), Hunterian Museumի
մէջ (*Տես Hunter Collection Catalog, Vol.*
III, p. 4: Pl. LXIII, No. 6).

ՏԻԳՐԱՆ Գ. Ե՝ ԱՒԳՈՍՏՈՍ

ՊԼԻՆՁ .

38-2 Ա. կողմը՝ *Տիգրանի կեսանդրին*
թիւ 38ի սկս, *նոյն գրութեամբ չբջա-*
նակի մէջ :

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛ ΝΕΟΣ ΤΙΓΡΑΝΗΣ

Բ. կողմը՝ *Արտաւան կայսեր գլուխը*
ձախ գարձած, *իսկ գրութիւնը չբջանակի*
մէջ, *բայց ժամացոյցի սլաքի հակառակ*
ուղղութեամբ :

ΚΑΙΣΑΡ ΜΕΓΟΘΕΟΥ ΥΙΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟC

Oxford University, 15 *կրամ* :

Այս *նշակի սղինձը ներկայիս կը*

դանտի Oxford Universityի Ashmolean Museumի մէջ: Այս գրամը կը պատկանէր Բրայտօնի գրամադատ Th. Prowse (Տես Trans. Moscow Num. Soc. III, 1905, էջ 155, Pl. IV, 21) և ծախուեցաւ 1904ին, Վիեննայի Eggerի տնօրդին մէջ: Oxford Universityէն Պրաֆ. D. M. Metcalf, որուն կը պարտիմ այս գրամին հանդանուցու տեղեկութիւնը, կը գրէ թէ, այս գրամը իրենց հուէր արուած է Dr. S. G. Milneի կողմէ, որ գնած էր 1934ին E. Rogersէն: Այնպէս կ'երևի թէ վերջինս 1904ի Վիեննայի տնօրդին գէն գնած էր այս գրամը:

Տիգրան Դ.—Ազատասի գրամի պատմական նշանակութիւնը կարտա է լուրջ ուսումնասիրութեան:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Գ. (4—6 Գ. Ե.)

ԱՐՄԱԹ ԴՐԱՄ.

39 Ա. կողմը՝ Ազատասիի գլխիւնը գէպի տջ. գտինեպտակով: Ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ շուրջանակի գրութիւն.

ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ.

Բ. կողմը՝ Արատազդի գլխիւնը գէպի տջ, տարօշով: Ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ շուրջանակի գրութիւն ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΒΑΣΔΟΥ.

Brit. Mus. 3.53 կրամ. ուրիշ օրինակ մը իմ հատաքածոյիս մէջ:

ՏԻԳՐԱՆ Ե. (6 Ք. Է.)

ՊՂԻՆԶ .

40 Ա. կողմը՝ Տիգրանի գլուխը գէպի
աջ, անմօրսւս, ձախ գաշտին մէջ A տասը :

Բ. կողմը՝ ղերը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ,
ղարը՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ .

Երկձի կառքը ձախ կ'արշաւէ : Թաղա-
ւորը խոյրով, ձախ ձեռքով սանձը բռնած,
խակ աջին մէջ ունի արմատենի(?) :

Bibl. Nationale, Le Rider (RN. 1959/
60) այս գրամը անորոշ թաղաւորի մը կը
համարի և կը խորհի թէ ղերջին Տիգրանին
չի պատկանիր :

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Այս յօդուածին Անգլիերէն բնագիրը
պատրաստուելէն յետոյ, մօտ երկու տա-
րուան ընթացքին յայտնուեցան ինը հատ նոր
Արտաշէսեան դրամներ :

Այս նոր դրամները յօդուածին շարքին
մէջ տրուեցան հետեւեալ քիւերով 17-1,
18-1, 18-2, 20-1, 20-2, 29-1, 37-1, 38-1,
38-2 և անոնց պատկերները կը տեսնուին
քիւ 6, Տախտակին մէջ :

ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՈՒՍՈՒՄ- ՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՑԵԱԼԻՆ ՄԷՋ

Արտաշէսեան գրամներու ուսումնասիրութիւնը կը տարբերի Խաբինեան գրամներու ուսումնասիրութենէն : Առաջինները՝ ըլլալով բաւարարին յանապիր՝ միշտ մատչելի եղած են Եւրոպայի գրամագէտներու : Նմանապէս , Արտաշէսեան շրջանի մամանակակից տպագրութիւններն ըլլալով յանարէն եւ լատիներէն , օտարներու համար գծաւոր չէ եղած ուսումնասիրել թէ՛ գրամները եւ թէ՛ անոնց վրայ տեսնուած թաղաւորներու պատմութիւնները : Սակայն , Արտաշէսեան գրամներու սակաւաթիւ ըլլալը արդեւք եղած է , որ այս գրամները լիովին ուսումնասիրուին եւ պատասխարին Փաքր Ասիայ միւս թաղաւորութեանց գրամներու կողքին : Միայն Մեծն Տիգրանի գրամները մեծաթիւ են . բայց սրովհետեւ անոնց մեծամասնութիւնը եղած է Անախաքի փոգերանոցէն , շատ անգամ զանոնք կը տեսնենք պատասխարած Սելեւկեան գրամներու շարքին մէջ : Պէտք է սակայն նկատել որ հին պատմագէտներ միշտ չեւտած են Տիգրանի Հայսց թաղաւոր ըլլալը եւ գրամագէտներն ալ անոր գրամ-

ներքը ներկայացուցած են իբր չայկահան
գրամներ :

Վաստահօրէն չենք գիտեր թէ տառջին
անգամ ե՞րբ Արաաչէսեան գրամներ յիշա-
տակուած են մատենադրութեան մէջ : Կը
տեսնենք որ եւ Սպանհէմ¹ իր 1664ին
տպուած գրքին մէջ՝ կը թուէ չին գրամնե-
րու վրայ երեւցած բազմաթիւ թաղաւոր-
ներու տիպոսներ, որոնց կարգին նաեւ
Տիգրանի գրամին վրայ երեւցած ΒΑΣΙΛΕΩΣ
ΤΙΓΡΑΝΟΥ գրութիւնը : Սպանհէմի գրքին մէջ
սակայն չկայ սրեւէ գրամի մը պատկերը : Հե-
տաքրքրական է որ ան կը խօսի ուրիշ գրամի
մը մասին, որ ըստ Գալցիասի² կը կրէր՝
ΤΙΓΡΑΝΟΥΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΕΠΙΦΑΝΟΣ ΒΑΣΙ-
ΛΕΩΣ տիպոսը : Գալցիասի գրամը յետա-
դային յիշուած է ուրիշ գրամադէտներու
կողմէ, սակայն առանց ճշգրտմի. եւ ներ-
կայիս այսպիսի գրամի մը պայտիւնը չառ-
կատեալեւի կը թուի : Թերեւս Տիգրանի ու-
րիշ գրամի մը վրայի գրուածքը սխալ կար-
գացուած է :

Սպանհէմ³ 1671ին հրատարակեց ուրիշ

¹ E. Spanhem, Dissertatio de Praestantia et usu Numismatum Antiquorum. Rome (1664), pp. 115, 132, 137.

² E. Goltzius, Josephus Scaliger, p. CXXXIX, կարեւի չկայ այս գիրքը գտնել եւ ստուգել Spanhemի տուած գրութիւնը :

³ E. Spanhem, Dissertationes de Praestantia et usu Numismatum Antiquorum (Ed. Sec.) Amsterdam (1671), p. 455. London Ed. 1706, pp. 468—470; Amsterdam (1717).

գրամադիտական զերբ մը, սրուն մէջ տուաւ Տիգրանի շորեփղրամի մը՝ զծաղրութիւնը (Տխ. 2, թիւ 8)։ Այսպէսով այս գրամը եղաւ տառջին հրատարակուած Արտաշէսեան արծաթը։ Ասիկա գործանալի չէ, սրովհետեւ Տիգրանի Անախաբեան շորեփղրամը, այս հարատւութեան ամէնէն սովորական գրամն է։ Յ. Ֆոյ-Վէլլանտ⁴ 1681ին նկարագրեց ոչ միայն Տիգրանի շորեփղրամը, այլ նաեւ Հայաստանի մէջ կոխուած պղինձէ գրամ մը ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΟΥΤΑΝΟΥ գրութեամբ. (Տխ. 2, թիւ 11)։

Այնպէս կ'երեւի թէ Արտաշէսեան երրորդ գրամը հրատարակուեցաւ Հայմի⁵ կողմէ 1719ին։ Այս անգամ Մեծն Տիգրանի սրբիչ պղինձէ գրամն էր (Տխ. 3, թիւ 16) հաւանաբար կոխուած Անախաբի մէջ։ Ասկէ հաջիւ. տասնըմէկ տարի վերջէ իբրէ՝⁶ տուաւ Տիգրանի սրբիչ պղինձէ գրամի մը զծաղրութիւնը (Տխ. 2, թիւ 13), սր կոխուած էր Գամասկոսի մէջ։

Այս չորս Տիգրանի գրամներու զծաղրութիւնները կը տեսնենք Գեաների գրամա-

⁴ J. Foy-Vaillant, Seleucidarum Imperium sive Historia Regum Syrie, Paris(?) (1732) (Ed. Sec.) Syria ad Fidem Numismatum Accomodata, Paris 1681, p. 400, pp. 234—235.

⁵ N. F. Haym, Del Tesoro Britannico, London (1719), Vol. I, p. 103.

⁶ C. S. Liebe, Gotha Numaria, Thesauri Fredericiani Numismata Antiqua, Amsterdam (1730), pp. 130—133.

դիտարկածն կարեւոր ուղիստատիվեան մէջ, որ
տպուեցաւ 1738ին: Գեաներ⁷ կը յիշատակէ
նաեւ. Գալլիստի գրամը, տասնչ սակայն
դպն աւսած ըլլալու: Յաջորդ տարին Հա-
լանտայի պատմադէտը Դիլ⁸ տուաւ Արտա-
շէսեան թագաւորներու պատմութիւնը եւ
ներկայացաւ Երեք չորեք դրամներու եւ Երեք
ծանօթ պղինձներու դրամութիւնները:

Քանի մը տարի վերջ Վիեննայի նշա-
նաւոր գրամադէտ մը Ֆուկսի⁹ տուաւ
ծանօթ Արտաշէսեան դրամներու ցանկը: Իր
յաջորդական գրքերուն մէջ¹⁰, ¹¹ ան շարա-
նակեց յիշել Տիգրանի դրամները եւ իր վերջի
գրքին մէջ տուաւ Արտաշէսեան Հարստու-
թեան Երեք էջնոց պատմութիւնը: Հետո-
քորքրական է նկատել որ Ֆուկսի⁹ կը խօսի
Բեժն Տիգրանի յաջորդներուն մասին,
տասնչ յիշելու սակայն որեւէ մէկուն գրամը:
Այս կը նշանակէ որ մինչեւ 1758, Տիգրանի

⁷ J. J. Gessner, Specimen Rei Numariae, Liguri (1735); Numismata Regum Syriae, Liguri (1738) p. 56, Pl. VII. No. 3, 4, 5, 6.

⁸ D. Deel, (S. Haverkamp), Algemeene Histori, Leiden (1739), pp. 143—147; Pl. LXVIII and LXIX.

⁹ E. Froelich, Annales Compendiarii Regum & Rerum Syriae, Vienna (1734), pp. 112—113, Pl. IV.

¹⁰ E. Froelich, Ad Numismata Regum Veterum, Vienna (1755), pp. 34, 96—97.

¹¹ E. Froelich, Notitia Elementaris Numismatum Antiquarium Illorum, Vienna (1758), pp. 180—182.

6—7 դրամները միայն ծանոթ էին : Ֆուկսի՝ սրեւէ նորութիւն մը չընտաւ Արատչէսեան գրամայիտութեան :

Արատչէսեան գրամներու թիւը ճոխացաւ 1762ին տպուած Պեւերինի¹² բազմահատար հայտնադ գործով : Հոս տասնին պամ՝ բլլալով՝ նկարադրուեցաւ Տիգրանի փոքր արծաթ գրամը (Տիւ. 2, թիւ 10) եւ նաեւ Տիգրանի Դամասկոսի մէջ կոխած չորեքդրամը (Տիւ. 2, թիւ 9) :

Ասկէ զատ տասնին անգամ բլլալով, հրատարակուեցաւ երկրորդ Արատչէսեան թաղաւորի մը գրամը : Պեւերին այս գրամը պարզապէս կը կոչէ Տիգրանի գրամ մը. բայց այն՝ ներկայիս սրտում է Տիգրան երրորդի (Տիւ. 4, թիւ 30) :

Պեւերին¹³ էր որ նշանակէ տասնին պամ՝ բլլալով՝ ներկայացուց Արատչէսեան թաղաւորի մը երրորդ գրամ մը, յիշատակելով Արատապղ Բ-ին սղինձ գրամը (Տիւ. 4, թիւ 24) :

Աւելի հետաքրքրական է Պեւերինի տատած սրիչ սղինձ գրամ մը, որ կը տեսնուի թաղաւորին կիսանդրին ձախ դարձած ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ գրութեամբ, երկրորդ կողմը՝ Յաղթանակը աջ դարձած եւ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΤΡΑΝΟΥ գրութեամբ : Այնպէս

¹² J. Pellerin, Recueil de Medailles de Rois, Vol. I, Paris (1762), pp. 114—116, Pl. XIII.

¹³ J. Pellerin, Recueil de Medailles de Rois, Vol. I, Paris (1762), p. 127, Pl. 15, No. 1.

կ'երևի թէ այս գրամը սխալ ներկայացուած է. սրովհետեւ՝ թէ եւ նոյն պատգար թիւնը կը տեսնենք Սեասինիի¹⁴, ¹⁵ եւ Լանգլուայի¹⁶ (Տխ. 2, թիւ 11) մէջ, սակայն խնդիրը կը պարզուի երբ կը քննենք նոյն գրամին լատինականը Բարեւոնի¹⁷ գրքին մէջ (Տխ. 29, թիւ 18) : Ասկէ յայտնի կ'ըլլայ որ Պերերենի գրամը չառ մաշած ըլլալուն՝ գրութիւնը սխալ կարգացուած է, եւ իրականին այս գրամը մեր Տխ. 1, թիւ 5 գրամն էր, որ Ա. Կոպըր գրութիւնն չունէր :

1785ին Ռաշէ¹⁸ սկսաւ հրատարակել իր բազմահատոր գրամագիտական հանրագիտարանը (ստացած 1791ին) : Տիպրանի անուան սակ կը յիշատակուին եօթը արծաթ եւ ինը պղինձ Տիպրանեան գրամներ : Ասոնք բոլորն ալ վերը յիշատակուած գրամները եւ անոնց պարբերակները կը ներկայացնէին : Իսկ Արատատպի անուան սակ (ստ. 1802ին) կը յիշատակէ Արատատպի պղինձը եւ նաեւ Բենտինգիի ցուցակին մէջ յիշատակուած

14 D. Sestini, Lettere e Dissertazioni Numismatiche. Coll. Ainslicana. Vol. V. (Sec. Ed.) Firenze (1821), Pl. I, No. 3. (Տես նաեւ ծան. 24).

15 D. Sestini, Descrizione de Molte Medaglie Antiche Esistenti di Piu Musei, Firenze (1828), Vol. I. p. 320, Pl. XXIX, No. 15.

16 V. Langlois, Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité, Paris (1859).

17 E. Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagene, Paris (1890).

18 M. I. C. Rasche, Lexicon. Universae Rei Numariae Veterum, Lipsiae (1785).

արձաթ Արատապղ-ժը, որ իրականութեան մէջ կը պատկանէր Ասորպատականի Արատապղին :

Աւստինի¹⁹ իր 1794ին հրատարակած գրամադիտական աշխատութեան հինգերորդ հատարին մէջ պատկերը կու տայ Տիգրան-Երատայի պղինձ գրամի մը հետեւեալ գրութեամբ .

Ա. կողմը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΗΡΑΝΗΚ .

Բ. կողմը՝ ΕΡΑΤ(Θ) ΒΑΣΙΛΕ(Θ)C ΤΗΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ .

Ասկէ 14 տարի վերջ, 1808ին, Պին-կերաքն²⁰ իր գրքին մէջ կը գրէ իմ Գլուսթայի համալսարանին Հրնաերիան թանգարանը տնի Տիգրան-Երատայ եղակի պղինձէ գրամ մը : Միսննէ²¹ իր գրամադիտական ընդարձակ աշխատութեան չորրորդ հատարին մէջ կը յիշատակէ այս գրամը եւ կու տայ տնոր ուղիղ գրութիւնը, որ էր՝

Ա. կողմը՝ ΒΑΣΙΛΕΥC ΜΕΓΑC ΝΕΟC ΤΗΡΑΝΗΚ .

Բ. կողմը՝ ΕΡΑΤ(Θ) ΒΑΣΙΛΕ(Θ)C ΤΗΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ .

¹⁹ D. Sestini, Lettere e Dissertazioni Numismatiche della Collezione Ainslicana, Livorno (1794), Vol. V, p. 5, 18.

²⁰ J. Pinkerton, Essay on Medals, London (1808), p. 308.

²¹ Mionnet, Description de Medailles Antiques, Paris (1809), Vol. IV, p. 456.

Այս գրամին պատկերը (Տխ. 6, թիւ 38-1) լոյս տեսաւ չափ աչ, 1905ին Մակ-դանարդի²² Հրնաերթան Հաւաքածոյի ցուցակին մէջ: Միաննէի ծանօթ էր նաեւ Սեւ-սինիի²³,²⁴ յիշատակած Տիգրան-Երատոյ գրամը, որ կը պահուէր Պարթիկ Արդային Մատենադարանի թանգարանին մէջ: Այս գրամի գծադրութիւնը կը տեսնենք նաեւ Լանդլայի²⁵ գրքին մէջ և պատկերը Բարե-լանի²⁶ հատարին մէջ:

Ինչպէս կը տեսնենք, Արաաշէսեան գրամադիտութեան շէնքն սկսած էր շինուիլ:

Յաջորդ գրամը որ հրատարակուեցաւ, Տիգրան Մեծի մէկ նոր պղնձադրամին էր, որուն երկրորդ կողմին վրայ կը տեսնուի Վահագնը, մերկ, աջ ձեռքին լախա մը և ձախ թևին վրայ տալիս մարմը (Տխ. 3, թիւ 19): Այս գրամին գծադրութիւնը կը տեսնենք 1811ին տպուած Կամբի²⁷ գրքին մէջ, որ կը նկարագրէր Բրիտանական թանգարանի գրամները:

Սեասինի²⁸ 1828ին հրատարակեց իր բազմահատար աշխատութիւնները և ներկայացաւ մեծ թիւով գրամներու գծադրութիւններ: Վերը յիշուած գրամներէն պատ,

²² G. Macdonald, Hunterian Collection, Glasgow (1905), Vol. III, Pl. LXIII, No. 6.

²³ T. Combe, Veterum Popularum et Regum Numi qui in Musei Britannico, London (1814), p. 215 No. 4, Pl. XII, No. 15.

²⁴ D. Sestini, Musei Hedervariani, Firenze (1823) Vol. II, p. 380, No. 1; Pl. XIX, No. 15.

ան ստաջին անդամ բլլալով տուտ փոքր
պղինձ մը (Տխ․ 1, թիւ 6), որ ներկայիս
Տիգրանի Ա-ի կը տրուի։ Այս գրամին զծա-
ղար թիւնը կը տեսնուի նաեւ Լանդլուայի¹⁶
մէջ (Տխ․ 3, թիւ 4) եւ պատկերը Բարե-
լունի¹⁷ մէջ (Տխ․ 29, թիւ 19)։

Արտատպը Բ-ի արծաթ գրամը (Տխ․ 4,
թիւ 23) ստաջին անդամ բլլալով Տրատարա-
կուեցաւ 1847ին Բարթոլոմէի²⁵ կողմէ, Պե-
տերսբուրգի գրամապիտական հանդէսին
մէջ։

Վերջապէս, 1859ին, Լանդլուայ¹⁶ Տրա-
տարակեց հին հայկական գրամապիտա թեան
նախնայած իր գիրքը։ Այս գրքին մէջ ան
յիշատակեց Արտաշէսեան երկու չորեքգրամ-
ներ, մէկ արծաթ գրամ մը (drachm) եւ 13
պղինձներ։ Ասանց մէջէն ստաջին անդամն
էր որ Տրատարակուեցան Տիգրանի Մեծի
չորեքգրամը ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ
խորտալով (Տխ․ 1, թիւ 7) եւ անոր կէս-
պղինձը (Տխ․ 3, թիւ 14)։ Այս երկուքին
պատկերներն ալ կը տեսնուին Բարելունի¹⁷
գրքին մէջ (Տխ․ 29, թիւ 14 եւ 15) եւ գրամ-
ները կը գտնուին Պարիսի Արդային Մասե-
նադարանի թանգարանին մէջ։

1872ին Անգլիայի ծանոթ գրամապէս

²⁵ J. Bartholomai, Mémoire de la Société d'Archéologie et de Numismatique de St. Petersbourg, Vol. III, (1849), pp. 179—181, (Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde, III, 1849).

Պարզնէր²⁶ գրեց Սրատուայդ — Աւգոստոսի (Տխ. 5, թիւ 39) Եղակի արծաթ գրամի մը մասին, որ կը պահուէր Լանտանի Բրիտանական թանգարանի մէջ: Նոյն գրամադէպերը 1878ին հրատարակեց Seleucid Kings of Syria, (Catalogue of Greek Coins) գիրքը, անոր մէջ 18 Տիգրանեան գրամներու շարքին յիշատակած է նաեւ Երկու նոր գրամներ: Ասանցմէ մէկը²⁷ կէս-պղինձ մը (Տխ. 3, թիւ 18), որ անէր A գիրք Տիգրանի գլխուն ձախ կողմը և միւսը՝ արեւ հար տեսակ կէս-պղինձ մը²⁷ (Տխ. 3, թիւ 17):

Շատ չանցած, 1890ին, Փրանսոյի նշանաւոր գրամադէպ Բարեյոն հրատարակեց իր չափ գնահատուած Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène գիրքը¹⁷: Այս հատորին մէջ վեց էջ արամադարած է Սրատուաչէսեան Հարատաթեան պատմութեան և շարք էջ ալ գրամներուն: Հստակարարուած են 30 հատ Սրատուաչէսեան գրամներ, սրանցմէ 17 հատ Սելեւքի Տիգրանի շարքադրամներն են և 7 հատն ալ անոր պղինձները: Այս վերջիններուն մէջ էր՝ աստիճին անդամն ըլլալով հրատարակուած՝ Տիգրանի նոր կէս-պղինձ մը (Տխ. 3, թիւ 20), Երկրորդ կողմն անե-

²⁶ P. Gardner, Numismatic Chronicle, New Series, vol. III. On an Unpublished Coin of Artavasdes II. King of Armenia. London (1872), pp. 9—15, Pl. I.

²⁷ P. Gardner. Seleucid Kings of Syria, (Catalogue of Greek Coins). London (1878), p. 104. No. 11, 12, Pl. XXVII, No. 9.

նախով արժանենի տերեւ մը²⁸։ Նայն գրքին մէջ Բաբելոն²⁹ տաւաւ ուրիշ տելի հետաքրքրական սրբինձ մը (Տխ. 4, թիւ 31), սրուն Ա. կաթմը կը տեսնուի մարտաւար Տիգրան մը։ Այս գրածը տաւա Տիգրան Գ.ի, մինչ ներկայիս ա՛ն արտած է Տիգրան Գ.ի։

Տիգրան Գ.—Այստաւ կայսեր սրբինձ մը տեսնուեցաւ 1904ին հրատարակուած Պրովէր հաւաքածոյին աճարդին մէջ³⁰։ Նայն գրածը, ուրիշ Արաւշէսեան գրամներու հետ հրատարակուեցաւ 1905ին Մասկուոյի գրածագիտական հանդէսի³¹ մէջ։ Այս գրածը ներկայիս կը գտնուի Oxford Universityի Ashmolean Museumի մէջ³² (Տխ. 6, թիւ 382)։

Աարպեա, իր 1912—1914 գրած չաբք մը յօդուածներուն մէջ կը նկարագրէ Չարեհի մը չարեքգրածը³³ (Տխ. 1, թիւ 1), որ կը

²⁸ E. Babelon, *ibid.*, P. 214, No. 21; Pl. XXIX, No. 13.

²⁹ E. Babelon, *ibid.* p. 215. No. 26; Pl. XXIX, No. 17.

³⁰ B. Egger, Auction sale of Prowe Collection, Vienna (1904), p. 86, No. 1522.

³¹ Th. Prowe, Trans. of the Moscow Num. Soc. III, Moscow (1905), Monnaies Inédite ou Rares de ma Collection, pp. 151—155.

³² Նայն թանգարանէն D. M. Metcalfe նամակով մը (17 Հոկտ. 68) կը հաղորդէ ինձի. "It comes from the collection of Dr. J. G. Milne, who bought it in 1934 from E. Rogers".

³³ Աարպեա, Ազգայրական հանդէս, Թիֆլիս (1913) էջ 33։

դանսի եղեր Բերլինի թանգարանին մէջ : Սակայն վերջերս ինծի գրկատած Բերլինի Արատչէսեան գրամներու ցանկին մէջ այս գրամը չէ յիշատակուած : Նոյն տեսակ կեղծ գրամ մը կը գտնուի Վիեննայի Միսիթմարեան թանգարանին մէջ :

Տիգրան Մեծի արծաթներէն գտաւ, միւս թագաւորներու արծաթներէն չտա քիչ կան : Նեաեւարար Նիւփէլի³⁴, 1926ի հրատարակած Տիգրանի Գ.ի եղակի արծաթ (ՏԽ. 4, թիւ 26) խկապէս հետաքրքրական է : Այսպէս, արծաթ տնեցաց թագաւորներու թիւը բարձրացաւ չորսի եւ տարակցս չկայ թէ միւս թագաւորներն ալ հաւանարար արծաթ գրամներ կոխած են եւ տասնք տնտարակցս երեսուն պիտի ելլեն մամանակի ընթացքին :

Նիւփէլ 1939ին գրեց մօրիչ գրամի մը մասին³⁵ որ կը կարծուի թէ մէկերբորդ պղինձ մըն է (ՏԽ. 3, թիւ 15) : Տիգրանի այս փոքր պղինձը պատկանէր Նիւ Եսրքարնակ Պր. Գեղամ Գալպէսեանին եւ նախորակցու հայտատանի Պատմական Թանգարանին :

³⁴ E. T. Newell, Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts, Numismatic Notes and Monographs, No. 30, American Numismatic Society N. Y. (1926), pp. 13—15, Pl. II, No. 10.

³⁵ E. T. Newell, The Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, Numismatic Notes and Monographs No. 84, American Numismatic Society, New York, (1939), pp. 97—98.

բանին, որիչ կարևոր հայեական գրամ-
ներու հետ³⁶ :

Սեր Արաշէսեան գրամներու վրայ
նորութիւններ աւելցան 1955ին, երբ Սայ-
րիկ³⁷ հրատարակեց Մծրինի մէջ գտնուած
խոշոր գրամադրոար մը առումնադրու-
թիւնը : Այս գրամադրոար, որ կը բաղկա-
նար 624 պղինձ գրամներէ, կը պարունակէր
11 հաս Տիգրանի պղինձներ, բաւրն ու ներ-
կայիս արուած Տիգրան Ա.ի : Այս պղինձ-
ներէն երեք տեսակներու անախդ կտորներ
էին : Մէկը³⁸ (Տիւ. 1, թիւ. 21) երկրորդ
կտորս ունի ծառ մը եւ միւս երկուքը (Տիւ. 1,
թիւ. 3 եւ. 1) Զեւս չառառածը տարբեր գրու-
թիւններով³⁹ :

Սերիչ Փրանտայի գրամադրու մը, էը
Ռիզէր 1959ին հրատարակեց Պարիսի Ազ-
գային Մատենադարանի ստացած նոր գրամ-
ներու ցանկը⁴⁰ : Ասանց չարքին կային քանի
մը Արաշէսեան գրամներ, որոնցմէ երեք
հասը անախդ էին : Առաջին անգամն ըլլալով

³⁶ Զ. Պատկեան, *Գեղամ Գալպէսեանի արձկա-
ւոր նսկերը Հայաստանի Պատմական Թանգարանին-
Հայաստանի Կոչնակ, թիւ (30), Մայիս 21, 1960,*
էջ 495—496 :

³⁷ H. Seyrig, *Tresore Monetaire de Nisibe*,
Revue Numismatique, Paris (1955).

³⁸ H. Seyrig, *ibid.* p. 87; Pl. I, No. 1.

³⁹ H. Seyrig, *ibid.* p. 87, Pl. I, No. 2 and
p. 87.

⁴⁰ G. Le Rider, *Monnaies Grecques Ac-
quises par le Cabinet des Medailles en 1959*, *Re-
vue Numismatique*, 1959—1960, pp. 7—35.

Հրատարակուեցաւ Տիգրան Գ.ի սղինձէ
 գրամբ⁴¹ սրան երկրորդ կողմին վրայ կը
 տեսնենք փիղ մը (Տխ. 4, թիւ 27), սրիչի
 մը⁴² վրայ կը տեսնուի Աթենասը, այս
 գրամբ կը վերադարձի Տիգրան Գ.ի և եր-
 րորդ սղինձ մը⁴³, սր կը տեսի Տիգ-
 րան Է.ին (Տխ. 5, թիւ 40) :

Ինչպէս կը տեսնուի, անցեալին մէջ Ար-
 տաշէսեան Հարատաթեան բոլոր կարեւոր
 գրամադիտական աշխատանքները՝ կատա-
 րած են ստարներու կողմէ : Ասիկայ հասկե-
 նալի է, սրովհետեւ քաղաքական պատճառ-
 ներով անկարելի եղած է տրդայիններուն՝
 լրջօրէն աւսումնասիրել այդ գրամները : Ար-
 տաշէսեան գրամները կը գտնուէին օտար
 մեծ թանգարաններու մէջ, և անոնց աւսում-
 նասիրութիւնը՝ ընդհանրապէս անանձնա-
 չնորհաւած է հան աշխատող գրամադէտ
 պաշտօնեաներուն :

Վերջերս կայսրութիւնը փոխաւած է և
 առաջին անգամն ըլլալով՝ Հայաստանի մէջ
 գտնուած հայ թանգարանի մը՝ նոր գրամին
 մասին գրուեցաւ Հայաստանի պարբերա-
 թերթի մը մէջ, և գրպն եղաւ Հայաստանի
 Պատմական Թանգարանի մէջ աշխատող
 գրամադէտ մը :

⁴¹ G. Le Rider, *ibid.* p. 25, No. 32; Pl. III, No. 32.

⁴² G. Le Rider, *ibid.* p. 28, No. 35; Pl. III, No. 35.

⁴³ G. Le Rider, *ibid.* p. 29, No. 36; Pl. III, No. 36.

Այսպէս, 1964ին Մաշեղեան¹⁴ (Տխ. 3, թիւ. 22), հրատարակեց յօդուած մը նուիրում Արտաշատի Բ-ի եղակի շարեքորումին։ Այս գրամով յայտնի եղաւ որ շարեքորումներ կախում են Հայաստանի մէջ եւ կը հաստատուի այն կարծիքը՝ թէ Մեծն Տիգրանի ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ շարեքորումը՝ իսկապէս կախում է բուն Հայաստանի մէջ եւ կը տարբերի Անտիոքի մէջ կախում շարեքորումներէն։

Եւ վերջապէս՝ վերջին քսան տարւածն ընթացքին լրջորէն գրաւած եմ ես ալ հայկական գրամներով։ Այս ժամանակամիջոցին կարելի եղած է քննել Նիս կոսքի, Լանդսնի, Պարիսի, զոյգ Միսիթարեաններու, Լենինգրադի — Էրմիտաժ եւ Ասիական —, Բերլինի թանգարաններու եւ նաեւ բազմաթիւ անհատական հաւաքածոներու գրամները։ Ասկէ դատ վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին բախտաւորութիւնը ունեցած եմ ձեռք ձեռքու բաւական թուով նոր Արտաշէսեան գրամներ։ Այս տարիներու ուսումնասիրութեանց արդիւնքը հրատարակուեցաւ Ամերիկեան Իրամացիութեան Ընկերութեան Տարեգրքին մէջ¹⁵, եւ հայերէն թարգ-

¹⁴ Խ. Մաշեղեան, Արտաշատի Բ-ի շարեքորումներ, Պատմա-բանասիրական Հանդէս, Երեւան (1964), թիւ. 2, էջ 317—323։

¹⁵ P. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad dynasty of Armenia, American Numismatic Society, Museum Notes 14 (1968) New York, pp. 41—66. Pl. IX, X, XI.

մանուկներ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ⁴⁶ : Այս երկար յօդուածին մէջ ամփոփուած են աշխարհի շորս կոյժը գտնուած Արատչէսեան գրամները ու ներկայացուած նոր գտնուածքութեամբ : Այս յօդուածին մէջ, ուր առաջին անգամ նոր կամ անտիպ գրամներ յիշատակուած են, ասով Արատչէսեան գրամներու տեսակները կը հասնին քառասունի : Առաջին անգամն ըլլալով այսքան տեսակներ իրարու քով բերելով, կարելի եղաւ գտնուածքութեան նոր փորձ մը ընել :

Յիշուած ուրիշ նոր գրամներուն մէջն էին՝ չինոյ հաս Տիգրան Դ-ի սղինձներ (Տիւ. 5, թիւ 32, 34, 35, 36, 37) աստիճինը եւ վերջինը գտնուելով Վիեննայի Միսիթաքեաններուն թանգարանին մէջ եւ միասնեւրթ՝ իմ հաւաքած սղին մէջ : Աւագըստութեան արժանի է, որ վերջին երկուքը (Տիւ. 5, թիւ 36 եւ 37) կը ներկայացնեն այս թագաւորին նոր տեսակ կէս-սղինձները :

Տիւ. 4, թիւ 25 գրամը՝ գտնուած վեց հաս Տիգրան Բ-ի սղինձներուն հետ՝ բաւական նոր տեսակ գրամ մըն է եւ յայտնի է որ կը պատկանի Արատչէսեան թագաւորի մը : Դժբախտաբար գրամին մաշած ըլլալուն պատճառով, անկարելի եղաւ կարգով

⁴⁶ Զ. Պատուկեան, Հայաստանի Արատչէսեան Հարստութեան թագաւորներու գրամներու գտնուածքը. Հանդէս Ամսօրեայ ԶԲ. տարի, թիւ 7—9, էջ 319—354 :

թաղաւորին տնտեսը : Սակայն , նկատի առնելով դրամադիւտին պարտադաները , այս դրամը արուեցաւ Արտաշէսին , Մեծն Տիգրանի թոռին :

Այս գրաւթեանն մէջ տառջին տնդամն ըլլալով հրատարակեցի նաեւ Մեծն Տիգրանի երկու նոր կէս-պղինձները (Տխ . 2 , թիւ . 12 եւ Տխ . 3 , թիւ . 21) . ինչպէս նաեւ Տիգրան Գ . ի պղինձը (Տխ . 4 , թիւ . 28 եւ կէս-պղինձը Տխ . 4 , թիւ . 29) :

Նայն տարին , Տոնադեաեան⁴⁷ հրատարակեց Տիգրան Գ . ի գրամներու նախըսած յայտած մը , ուր տառջին տնդամ ըլլալով տեսնուեցաւ կէս-պղինձ , Տխ . 4 , թիւ . 30-ին մեծ տեսակը (Տխ . 6 , թիւ . 29-1) :

Իմ տնդիւերէն յայտածս⁴⁸ խմբադրութեան յանձնուեցաւ 1967-ին : Անկէ առաին քանի մը տարիէ տեսակ նոր գրամներ մէջտեղ ելան եւ կամ գտնուեցան մատենադրութեան մէջ : Այսպէս , հստակը ներկայացաւ ինք գրամներ , սրանցմէ Լոթը նոր եւ անախդ են իսկ միւս երկուքը չեն յիշուած տնդիւերէն յայտածին մէջ : (Տես Տխ . 7) :

Տիգրանակերտի մաս գտնուած Տիգրանի դրամադիւտին մէջ⁴⁹ կային կէս-պղինձի

⁴⁷ Ա . Բ . Տոնադեաեան , Զանաւոր , Պէյրութ , 1968 , թիւ . 1 , էջ 12 , թիւ . 4 :

⁴⁸ Թիւ . 18-1 եւ 18-2 պղինձները մաս կը կազմեն Լոթը Տիգրան պղինձներու դրամադիւտի մը , որ

Տխ․ 3, թիւ 19ին երկու մեծ տետրակները (Տխ․ 6, թիւ 18-1 և 18-2) իրարմէ տարբեր գրութեամբ ։

Սուրբոյ մէջ վերջերս ծախուեցաւ Տիգրանի սղինձ մը (Տխ․ 6, թիւ 20-1), որ կը թուի բոլոր Տխ․ 3, թիւ 21ի կէս-սղինձին մէջ տետրակ ։ Այս գրամին ներկայիս ուր բոլորը չի գիտցուիր ։

Վերջերս ձեռքս տնցաւ նաեւ փոքր սղինձ մը (Տխ․ 6, թիւ 32-1), որ կը նմանի Տխ․ 5, թիւ 32ին և շատ հաւանաբար տնոր կէս և և կամ մէկ-երեսը սղինձն է ։

Անցեալ տարի Վիեննայի Միտիմարեան վանքն ստացաւ Տիգրանի նոր սղինձ մը, որուն երկրորդ կողմը կը ներկայացնէ նոր պատկեր մը (Տխ․ 6, թիւ 16-1)․ բայց գրամին վիճակը կարելի չընէր որոշել թէ ի՞նչ է գրութեանց երկու գիծերու միջև գտնուող տարկան ։

Կը սպասուի որ շատ շանցած գտնուին ոչ միայն նոր տետրակներ, այլ մանուսանդ գրամներ այն թաղասրներէն, որոնցմէ ներկայիս սրեւէ գրամ ծանօթ չէ ։ Այսպէս, չաւնինք գրամներ Արտաշէս Ա-էն և Արտաւայգ Ա-էն, և միայն մէկ տարակուսական սղինձ մը Արտաշէս Բ-էն ։ Կը սպասենք նաեւ որ արծաթէ գրամներ (drachm) ու նաեւ

չորեքդրամներ զանախն բոլոր Արտաշէսեան
թողատարներէն :

Հոս կ'արժէ յիշել թէ Խորենացի⁴⁹ կը
գրէ՝ Արտաշէս «գրամ տաանձին գիր պատ-
կերն հարկանէր» : Նոյնպէս Ասոցիկ⁵⁰ կը
հաստատէ թէ Արտաշէս իր անունով եւ
պատկերով գրամ կոխեց :

Յետանք որ ժամանակի ընթացքին նո-
րանոր դրամներ մէջուէ պիտի ելլեն եւ կա-
րելի պիտի ըլլայ Արտաշէսեան Հարստու-
թեան գրամադրատեան շէնքը վերջացնել :

⁵⁰ Ասոցիկ, Արշակունեաց թողատարներ. Ա.
Ման, Գլուխ 5 :

⁴⁹ Մովսէս Խորենացիի Պատմութիւն. Հոր. Բ.,
Գլուխ ԺԱ :

Դ.

Մ Ե Ժ Ն Տ Ի Գ Ր Ա Ն Ի Կ Ե Ղ Ժ Ո Ս Կ Ե-
Դ Ր Ա Մ Ն Ե Ր Ը *

Հայաստանի Արտաշէսեան — 190 Ք. ա.
— 6 Ք. ե. — Հարատալիւան դրամները են-
թարկուած են միայն հարեւանցի աստիճա-
սիրութեանց¹։ Որովհետեւ նիւթը քիչ էր եւ
պատմական գէտքերը ահարող, անկարելի
եղած է նիւթը դատարարել ճշգիւ, եւ այս
պատճառով ալ այդ շրջանի դրամներն ընդ-
հանրապէս անտեսուած են։

---

* Թարգմանութիւն իմ՝ American Numis-
matic Society, *Museums Notes*, XI, New York,
1964, pp. 303—306, Pl. XLIX, մէջ երեսուրդում
յօդուածիս։

¹ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie
de l'Antiquité* (Paris, 1859); E. Babelon, *Les Rois
de Syrie, d'Arménie et de Commagene* (Paris,
1890); G. Macdonald, "The Coinage of Tigranes I",
NC, 4th Ser., Vol. II (1902), pp. 193 to 202; E. T.
Newell, *Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais
and Damascus*, NNM 84 (1939), and *Some Un-
published Coins of Eastern Dynasts*, NNM 30
(1926); H. Seyrig, «Trésor Monétaire de Nisibe»,
RN (1955), pp. 85—128; G. Le Rider, «Monnaies
grecques acquises par le Cabinet des Médailles
en 1959», RN (1959—60), pp. 7—35.

Գոյտութիւն տնեցոյ Արտաշէսեան թագաւորներու գրամներու մեծամասնութիւնը կը պատկանի Մեծն Տիգրանի, որ կոչուրութիւն մը հիմնեց՝ նստաճեղով Յովսէփ, Սուրբիւն, Կապոյտոյովկիւն և չքակույ երկիրները։ Այս գրամներուն մեծամասնութիւնը կ'սխառած են Անտիոքի մէջ, որ Հայկական իշխանութեան առկէր Ք. ա. ՏՅ—ՏՆ թուականներուն։

Երբեմն² Տիգրանի Անտիոքի մէջ կ'սխառ գրամները Աւելակեան գրամներու մասնկատուած են, բայց այս կարծիքը անընդունելի է, որովհետեւ գրամներուն Ա. կոյմը կը ներկայացնէ նոր տիպ մը, բոլորովին տարբերելով Աւելակեան գրամներէն և նմանելով Արտաշէսեան թագաւորներու միւս գրամներուն։

Տիգրան Բ.ի Անտիոքի մէջ կ'սխառ չարեքղրամք ամէնէն զեղեցիկ և մոլորողողական գրամն է և հասանարար այս պատճառով այն չքանի բոլոր ծանոթ սակի գրամները կը պատկանին այս թագաւորին։ Որովհետեւ Մեծն Տիգրան Հայաստանի ամենախոնարհ թագաւորներէն մէկն էր, հասկնալի է որ անոր գրամն է որ կը տեսնենք սակիներուն մէջ։

Հետաքրքրական է որ այս կեղծ գրամները կը ներկայացնեն քանի մը տեսակներ, թէ թափծու և թէ կ'սխառ կնիքով։ Այս

² Percy Gardner BMC., The Seleucid Kings of Syria, London, 1878, pp. 103—105.

փառասր կը հաստատէ թէ անոնք պատարաս-
տաւած են սարքեր ժամանակներս մէջ եւ
սարքեր անձերու կոչմէ :

Հետեւեալ փեց տեսակներս նկարա-
դրութիւնը կու տանք հաս :¹⁰

1. Ասիկա թերեւս ամենահին կարն է ,
որ կը պահուի էջմիածնի թանգարանին մէջ :

Ա. կոզմի Տիգրանի կրօնադրին աջ
դարձած , առնուելով հայկական ծաղաւոր
խցրը , դարգարում ախտաւորան տա-
լով , սրուն երկու կոչմը կը տեսնուին երկու
արծիւներ , սրոնք իրարու կը նային , բայց
կանոնին տապին դարձաւած են : Խցքը
ժարգարատաշար է եւ ապաստելով , որ վար կը
կախուի : Հակառէն կը սկսի երկրորդ երկդ
մը եւ կը միանայ միւս երկրին՝ տապին
տակը : Աչքին ձախ կոչմը կը տեսնուի թա-
ղասրի մոզէն մաս մը եւ նաեւ օղը :

Բ. կոզմի ΒΑΣΙΛΕΩΣ աջ կոչմը եւ զէպի վար :

ΓΗΡΑΝΟΥ ձախին եւ զէպի վար :

Անտիոքի Բախար տաւելոր եւ աշտա-
րակասր թաղով մը , նստած աջ ժայռի մը

¹⁰ Իմ մասնաւոր շնորհակալութիւններս կը
յայտնեմ ն. Ս. Կաթողիկոս Վաղգէն Ա.ի , որ խցա-
տեց որ էջմիածնի թանգարանին սովեգրածին դա՛նք
հանեմ : Նաեւ երեսնի Պատմական թանգարանին
Դրամադրատեան բաժնին Վարիչ , Պր. Խ. Մաշե-
ղեանին , որ այս դա՛նքն պատկերը պատրաստեց եւ
ինձի գրեց : Շնորհակալութիւններս նաեւ Բրիտա-
նական թանգարանին Տնօրէնին K. Jenkinsի , որ
իրենց տնեցած դա՛նքուն օրինակները արտօմագրեց
այս յայտած իմ համար :

վրայ : Աջ ձեռքին բռնած սափար մը՝ փախա-
նակ արմաւենի մը : Սաքերուն տակ Սրան-
դէս գետի սղին կը լողայ , աջ եւ ձախ ձեռ-
քով բռնելով կամ շօշափելով շրջանակի
դափնէ պտակը :

Կէիտ 4.80 կրամ :

Աւարպետ³ սը այս գրամը կեցծ չի նկա-
տեր , կու տայ հետեւեալ պատմութիւնը այս
գրամի մասին : Ան կը գրէ . Այս գրամը կը
պատկանէր Պարսկաստանի Շահ Մուզա-
ֆար-էա-Տինի (1896—1906) , սը այս գրամը
դարձածած է իրր ժամացոյցի չղթոյի դարդ :
Անոր մահէն վերջ այս գրամը անցաւ սրդ-
ւոյն՝ Մուհամմէա Ալիի ձեռքը , սը իր կտր-
դին գոյն նուէր տուաւ Վանի փախ-հիւպա-
ստա Օլֆէրիկի Սէրպէյ Պետրովիչի : 1910ին
Պր . Էրստանդ Լալայեան յաջողեցաւ այս
գրամը գնել եւ շտա շանցած նուէր տուաւ
Կաթողիկոս Մատթէոս Բ .ին : Նորին Սրբապ-
նութիւնը այս գրամը գեաեղեց թանգարանին
մէջ , սը կը մնայ մինչեւ այսօր : Աւարպետի
կտրծիքը թէ այս սակին կը տարբերի չորեք-
գրամներէն՝ քանի սը Սնախքի Բախար սա-
փար բռնած է՝ սխալ է , սրովհետեւ ճիշդ
այս տեսակ չորեքգրամ մը կը գտնուի Վե-
նետիկի Ս . Ղազար Միսիթարեան թանգա-
րանին մէջ : Այս վերջի չորեքգրամին խայրին

³ Աւարպետ , Ազդարպահան շանդէս , Թիֆլիս ,
1912 թ 190—231 : 1913 թ 27—56 200—223 : 1914 թ
57—67 , 83—89 :

վրայ կը տեսնուի վեցստամեան ստաց մը , տկանջին ձախակոյմը : Սակեղբամբ մուշտը բլլալով , ստացը չի տեսնուիր : Սակեղբամբ վարի մասին վրայ կը տեսնուի գորգի մաս ժը , սը մասամբ ջնջած է գրամին պատկերը : Կը տեսնուի նաեւ թէ այս սակին իմսածու չէ , այլ կնիքով կսխառած բարակ կրքակի մը վրայ : Ասոր համար կը կշտէ միայն 1.80 կրամ , փախանակ բլլալու կրկինը՝ 1.5 կը , կշտոյ հաստ չարեքդրամեկուն :

Թիւ 2 և 3. Կրկուքն ալ գործուած են նոյն կնիքով , թէև Բրիտանական թանգարանինը կսխառած է շատ աւելի խոչար կրքակի վրայ : Արտեսար չափազանց գեղեցիկ է :

Ա. Կոլմը թիւ 1ի նման :

Բ. Կոլմը կը նմանի թիւ 1ի , բայց Անտիսքի Բախար տնի Լոտնկին թաղ մը և սոջ ձեռքով բռնած է տրամաւենի ճիւղ մը : Կոյ մենադիր մը : Սրանդէս գետի շատ ստամբ նոյնպէս բռնած է ճիւղ մը ձախ ձեռքով : Կոյ նաեւ ճիւղ մը (HILANCOY) ձախ կոյմը : Շրջափակի հետքը չկայ :

Բրիտանական թանգարանը գրամին գաճը ստացած է Յիւրիսի գրամափաճառ Կուսրատմէն 1938ին : Իմ տնեցածս գնած եմ 1950ի թուականներուն սկզբու թարնակ Պր . Արմենակ Բարսեղեանէն :

Թիւ 1. Այս գրամին գաճը նորէն ստացած է Բրիտանական թանգարանէն և ստ-

նստած է գրամէ մը, որ կը պատկանէր Աթէնքի գրամահատաք Պր. Կեօպեղակէսի : Արտեսար չստ կոչու է և բնու չի նմանիր Տիգրանի հարապատ գրամներուն :

Ա. Կոդմբ. Տիգրանի գլախը ներկայացուած կոչու սձով : Թաղը կը տարբերի հայկական խոյրէն : Կիտասար չբճանալ :

Բ. Կոդմբ. ΒΑΣΙΛΕΥΣΕ՝ աջ կողմը գէպի վար : ΒΑΣΙΛΕΥΣΗ ΠΕΤΑΝΟΥ՝ ձախ կողմը գէպի վար : Բնչոյէս սովորական է, Անտիոքի Բախար նստած ժայսի մը վրայ և աջ դարձած : Աջ ձեռքին մէջ սնի արմատենի ձիւղ մը, իսկ սաքին տակը գէպի աջ կը լսւոյ Արտնոյէսի շատատուածը : Կշիւ 4.73 կրամ :

Թիւ 5. American Numismatic Societyի հատարած պին մէջ : Պնուած 1946ին :

Ա. Կոդմբ. Թաղաւորին գլախը, խոյրով :

Բ. Կոդմբ. սովորական թիւ Աի գրուած թիւնը :

Այս գրամը դարնուած է Կնիքով : Թաղաւորին գլխով թիւն Տիգրանի գլխով թիւն չի նմանիր : Բ. կողմը Բախար ներկայացուած է չստ կոչու ձեւով : Կշիւ 7.25 կրամ :

Թիւ 6. Այս գրամը կը պատկանէր Կալիֆորնիոյի սղրացեալ Դակտ. Խանդամարի, որուն թոյլտուութեամբ գաճը պատրաստեցի քանի մը տարի առաջ : Այնպէս կ'երևար թէ այս գրամը կամ սակեջրուած և կամ սակի թերթով պատուած չորեքգրամ մըն էր : Ներկայիս սը բլլալը չի գիտցուիր :

Ա. կողմը. Տիգրանի գլուխը, խցրով
աջ գարձած :

Բ. կողմը, սովորական թիւ 1-ի գլու-
խի նը : Կշիռ հասանարար 15 կրամէն աւելի :

Այս վեց գրամներէն զատ, մասենա-
գրաւ թեան մէջ յիշատակուած են երկու ու-
րիշ Տիգրանի սակեգրամներ : Ասորպէս կը
գրէ թէ սակեգրամ մը կայ Վատսիկանի թան-
գարանին մէջ, ինք չէ կրցած տեսնել թան-
գարանի տնօրէնին բացակայութեան պատ-
ճառով : Այս խնդիրն հետազոտելով, ստացայ
նամակ մը Վատսիկանի թանգարանին Dir.
L. M. Toccիէն, որ կը հաստատէր թէ Տիգ-
րանի սակեգրամ մը գոյութիւն չէ տեսնչած
Վատսիկանի թանգարանին մէջ :

Սրիշ սակեգրամ մը յիշատակուած է
Քիւրտեանի ¹ կողմէ, բայց այս գրամին ինչ
բլլարը եւ ո՛ր գանտիլը չի գիտցուիր :

Վենետիկի Միսիթարեանները վերջերս
ստացան կեղծ սակեգրամ մը կոխուած թիւ
2 եւ 3-ի կնիքով :

Զարմանալի չէ որ Տիգրանի բոլոր ծա-
նօթ սակեգրամները կեղծ եղած են : Սրբան
որ գիտենք Արտաշէսեան հարստութեան
թագաւորները, որեւէ տաւն սակեգրամ չեն
կոխած :

¹ Շ. Քիւրտեան, Հայաստանի Կոշնակ, Նիւ
Եորք, 1946, թիւ 5, փետր. 2, էջ 113 :

ՅԱԼԻԵԼՈՒԱՆՐ

Վերջերս Պարխարնուկ Պր. Ա. Աշևեանին հաւաքածային մէջ տեսայ կեղծ ստեղծում մը, տանուած Տիգրանի վաքր արծաթի (drachm) վրայէն: Ասիկա լաւ չինուած թափածու էր:

Թիւ 7. Ա. կողմը, Տիգրանի դուխը աջ դարձած թիւ 1ի սկս:

Բ. կողմը, ΒΑΣΙΛΕΥΣ անց կողմը գէպի վար:

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΡΑΝΟΥ Ժախ կողմը գէպի վար:

Անտիոքի Բախար և Սրանդէսի շատուածը թիւ 1ի նման. գաշտին մէջ մեհադիր:

ԱՐՏԱՇԵՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄ- ՆԵՐՈՒ ԿԱՐԵՒՈՐ ՀԱՒԱՔԱԶՈՆԵՐ

Անցեալին՝ դրամներու հաւաքածոները կը
դանուէին թանդարաններուն մէջ, եւ ընդ-
հանրապէս կազմուած էին երկար տարինե-
րու ընթացքին : Անհատական հաւաքածոնե-
րու կազմութիւնը կը քաջալերուի միայն այն
տանն , երբ թէ՛ դիտութիւնը եւ թէ՛ նիւթը
մատչելի կ'ըլլայ դրամապէսներուն :

Վերջի տար տարիներու ընթացքին այս
երկու տպակներն ալ հաւաքաբար թեան
տարեկայ եղած են , այսպէսով կարելիու-
թիւն ստեղծուած է անհատներուն քով՝
մշակելու դրամադիտութեան ձեւեր :

Շատանց աշխարհի կարեւոր թանդարան-
ները , ինչպէս՝ Բրիտանական թանդարանը ,
Պարիսի Արդային Մատենադարանը , Էրմի-
տաժը , Բերլինի թանդարանը , Ամերիկեան
դրամադիտական Ընկերութիւնը , եւ զոչ
Միթիթարաններու թանդարանները՝ հաւա-
քած են Արտաշէսեան դրամներ : Ասանց
վրայ պէտք է տեսնել աւելի վերջերս
կազմուած Երեսնի Պատմական Թանդա-
րանի հաւաքածոն : Ներկայիս անհատա-
կան հաւաքածոներ սինին՝ Տիկ . Ն . Գա-

փամփոճի և. Պր. Ա. Աշձեան՝ Պարբեր
մէջ, Պրոֆ. Ա. Տանտպետեան և. սրբիչներ՝
Պէլլրուիի մէջ, իսկ Պր. Ճ. Կէմբէկեան,
Պր. Չ. Թարգեան և. ևս՝ նիւ կարգի մէջ :
Ասանցմէ զտա կան սրիչ բարձրագիւ
կան և. անհատական հասարածներ, որոնք
կը պարունակեն փոքրագիւ Արատչէսեան
գրամներ :

Այս գլուխին մէջ կու տանք համառոտ
նկարագրութիւն մը կարեւոր հասարածս-
ներու, որոնց մանրամասնութեանց իջնալու,
մեր նորտալին բլլալով ընկերացոյին ներ-
կայացնել հասարածներու պարունակու-
թիւնը և. ոչ թէ զանազան գրամներու տար-
բերութիւնները : Սակայն երբեմն պիտի չեչ-
տենք մասնաւոր հալոտպիւս գրամներու
կարեւորութիւնը :

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ, ԼՈՆԴՈՆ

ՏԻԳՐԱՆ Ա.

1 Պղինձ (Տխ. 1, թիւ 4) :

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

9 Չորեքգրամներ (Տխ. 2, թիւ 8), զա-
նազան մենադրերով :

1 Չորեքգրամ, Բ. կողմը գտնալին մէջ
գրումը ΔΗΜ գրերով :

Այս գեղեցիկ գրումին նմանահանու-
թիւնը (electrotype) չինում և. սրի-
նակները ծախում են : Թերեւս այս պատ-
ճառով ալ ըստ տեսած զանազան հրա-

ստորակաթիւններս մէջ : Այսպէս Ատրպեա¹ եւ Բաւմաձեան² կու. տան այս գրամին պատկերը, տասջինը զայն կոչելով տասնդրամ (decadrachm) եւ երկրորդը՝ այս գրամին պատկերը զնելով իր գրքին կողքին վրայ : Այս տասջինը եւ սչ ալ երկրորդը կը նկարագրեն գրամին Բ. կոպէր :

1 Չորեքդրամ կոխում Դամասկոսի մէջ (Տխ. 2, թիւ 9) :

3 Դրամներ (drachm) զանազան մէնադրելով (Տխ. 2, թիւ 10) :

3 Պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 11) :

2 Կէս-պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 12) :

2 Պղինձ, Դամասկոսի մէջ կոխում (Տխ. 2, թիւ 13) :

1 Կէս-պղինձ (Տխ. 3, թիւ 17) :

1 Կէս-պղինձ A գիրով (Տխ. 3, թիւ 18) :

1 Պղինձ, Բ. կոպէր ունենալով Վաւադներ (Տխ. 3, թիւ 19) :

Այս պղինձը չտատնց է կը պահուի այս թանգարանին մէջ եւ տասջին անգամ բլլալով յիշատակուած է Կամբէր³ կոպէլ 1814ին :

1 Մէկ-երրորդ ( ) պղինձ (Տխ. 3, թիւ 21) :

¹ Ատրպեա, Ազգայնական Հանդէս, Թիֆլիս 1912, էջ 204 :

² Կ. Բ. Բաւմաձեան, Հայկական Բնականագրական Գրամայնութիւն, Վենետիկ 1936 :

³ T. Combe, Veterum Popularum et Regum Numi qui in Musei Britannico, London (1814), p. 215, No. 4, Pl. XII, No. 15.

ԱՐՏԱՒԱԶԳԻ Բ.

1 Դրամ (drachm) (Տխ. 4, թխ. 23) :

ԱՐՏԱՒԱԶԳԻ Գ. ԵՎ ԱՒԳՈՍՏՈՍ ԿԱՅՍՐ

1 Դրամ (drachm) (Տխ. 5, թխ. 39) :

Այս հաղատագիտ գրամին երկրորդ օրինակ մը կը գտնուի իմ հաւաքածոյիս մէջ : Այս գրամին վրայ բնդարձակ յօդուած մը հրատարակած է Գարգինէր 1872ին ⁴ :

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ, ՊԱՐԻՍ

ՏԻԳՐԱՆ Ա.

2 Պղինձ (Տխ. 1, թխ. 2) :

1 Պղինձ (Տխ. 1, թխ. 3) :

1 Պղինձ (Տխ. 1, թխ. 4) :

6 Պղինձ (Տխ. 1, թխ. 5) :

1 Պղինձ (Տխ. 1, թխ. 6) :

Այս պղինձներու մեծամասնութիւնը մաս կը կազմեն վերջերս գտնուած Մծրինի գրամագիտին, որ ուսումնասիրուեցաւ Սայրիկի ⁵ կողմէ :

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

1 Զորեքգրամ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ
ΕΙΤΑΝΟΥ գրաթեամբ (Տխ. 1, թխ. 7) :

⁴ P. Gardner, On an Unpublished Coin of Artavasdes II. King of Armenia, London (1872), pp. 9—15, Pl. 1.

⁵ H. Seyrig, Trésor Monétaire de Nisibe. Revue Numismatique. 1955, p. 85—128. Paris, 1955

Այս գրամէկն օրինակ մը կը գտնուի Էրմիտաժի մէջ: Երբորդ օրինակ մըն ալ ծախուած է 1904ին Պրովէր⁶ աճարդին մէջ, բայց սցմմ չի գիտցուիր թէ ուր կը գտնուի:

5 Ձարեքդրամներ, գտնադան մենագրերով (Տխ. 2, թիւ 8):

2 Ձարեքդրամներ, Դամասկոսի (Տխ. 2, թիւ 9):

2 Դրամներ (Տխ. 2, թիւ 10):

2 Պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 11):

1 Կէս-սղդինձ (Տխ. 2, թիւ 12):

3 Պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 13):

1 Կէս-սղդինձ (Տխ. 3, թիւ 14):

1 Մէկ-երրորդ ( ) սղդինձ (Տխ. 3, թիւ 15):

1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 16):

1 Պղինձ Վահագն (Տխ. 3, թիւ 19):

1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 20):

ԱՐՏԱՒԱՋԴ Բ.

1 Պղինձ (Տխ. 4, թիւ 24): Այս հազարագիտ սղդինձէն երկրորդ օրինակ մը մաս կը կազմէր սղդուկալ Գեղամ Գալայճեանի հաւաքածոյին և նուիրուեցաւ Հայաստանի պետական Պատմական Թանգարանին⁷: Վերջինս կոխուած է Փինիկեան գրամի մը վրայ:

⁶ Prowe Collection. B. Egger Auction Sale, Vienna (1904), p. 86.

⁷ Ձ. Պատկեան, Գեղամ Գալայճեանի սրբէրաւոր նուէրը Հայաստանի Պետական Թանգարանին, Հայաստանի Կոչնակ, 1960, թիւ 21, էջ 195—196:

ՏԵՊԻԱՆ Գ.

1 Պղինձ, Բ. Կոյմբը փիղ մը (Տխ. 4, թիւ. 27) :

1 Կէս-սղինձ, Բ. Կոյմբը ձի մը (Տխ. 4, թիւ. 30) : Այս գրամին մէծ տեսակը կը գտնուի Տանտլեականի համալսարանին մէջ. տես փոքր :

ՏԵՊԻԱՆ Գ.

1 Պղինձ (Տխ. 4, թիւ. 31) : Այս սղինձէն երկրորդ մաշած որինակ մը կը գտնուի իմ համալսարանին մէջ :

1 Պղինձ (Տխ. 5, թիւ. 33) : Այս սղինձին սղանի տեսակը կը գտնուի Վիեննայի Միլ-թարեաններու թանգարանը :

1 Պղինձ (Տխ. 5, թիւ. 35) :

ՏԵՊԻԱՆ Գ. Ե՝ ԵՐԱՏՈՅ

1 Խոշոր սղինձ (Տխ. 5, թիւ. 38) :

Այս չափ հետաքրքրական սղինձը չափանց ծանօթ է եւ պատմականորէն կարեւոր : Երկրորդ նոյն տեսակ սղինձ մը՝ (Տխ. 6, թիւ. 37-1), բաց տարբեր գրութեամբ կը պահուի Միսօլոնց Glasgow University Hunterian թանգարանի մէջ : Շատ աւելի կարեւոր է նոյն տեսակ երրորդ գրամ մը, սրուն մէկ կոյմբ կը տեսնուի Տիգրանի եւ միւս կոյմբ Արդաթան կայսեր զբամբը (Տխ. 6, թիւ. 37-2) : Այս փերջինս կը պահուի Oxford Universityի Ashmolean թանգարանի մէջ :

ՏԻՓՐԱՆ Ե.

1 Պղինձ (Տ/ս. 5, թիւ 40) : Այս դրամը
 չկարենալով արիչ Տիգրանի առի, վերա-
 դրեցինք Տիգրան Ե-ի : Մաքար օրինակ մը
 կը դանախ Բերլինի թանգարանին մէջ :

ԷՐՄԻՏԱԺԻ ԵՒ ԼԵՆԻՆԳՐԱԴԻ ԱՍԻԱԿԱՆ
 ԹԱՆԳԱՐԱՆ*

ՏԻՓՐԱՆ Բ.

1 Չորեքդրամ BASILAEON BASILAEON
 HIPANOY դրամ (Տ/ս. 1, թիւ 7) :
 Տես նոյն դրամը Պարսի Աշխարհի Մասենա-
 դարանի մէջ :

8 Չորեքդրամներ դանդան մենագրե-
 րով (Տ/ս. 2, թիւ 8) :

6 Դրամներ (Տ/ս. 2, թիւ 10) :

1 Պղինձ (Տ/ս. 2, թիւ 11) :

1 Պղինձ (Տ/ս. 2, թիւ 16) :

1 Կէս-պղինձ A դրով (Տ/ս. 3, թիւ 18) :

ԱՐՏԱԽԱԶԳԻ Բ.

1 Արծաթ դրամ (Տ/ս. 4, թիւ 23) :

ԲԵՐԼԻՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ*

ՏԻՓՐԱՆ Բ.

12 Չորեքդրամներ (Տ/ս. 2, թիւ 8) :

5 Դրամներ (Տ/ս. 2, թիւ 10) :

* Էրմիթումի և Լենինգրատի Ասիական դրամե-
 րու ցանկը ինծի գրկուեցաւ Պրոֆ. Լ. Պրկովի
 կողմէ՝ իսկ Պերլինի Թանգարանի դրամներու ցանկը
 Dr. H. D. Schultzի կողմէ : Այս առիւթով մասնաւոր

2 Պղինձներ (Տ/ս. 2, թիւ 11) :

5 Պղինձներ (Տ/ս. 2, թիւ 13) :

1 Պղինձ (Տ/ս. 3, թիւ 17) :

1 Պղինձ (Տ/ս. 3, թիւ 18) :

ԱՐՏԱՆԱԶԳԻ Բ.

3 Արծաթ գրամ (drachm) (Տ/ս. 4, թիւ 23) :

ՏԻՓՐԱՆ Ե.

1 Պղինձ (Տ/ս. 5, թիւ 40)⁸ :

ՏԻՓՐԱՆ (անծանօթ)

1 Պղինձ փոքր⁸ :

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ՏԻՓՐԱՆ Բ.

8 Չարեքդամներ (Տ/ս. 2, թիւ 8) :

5 Դամներ (Տ/ս. 2, թիւ 10) :

2 Պղինձներ (Տ/ս. 2, թիւ 11) :

2 Պղինձներ (Տ/ս. 2, թիւ 13) :

2 Պղինձներ (Տ/ս. 3, թիւ 16) :

1 Պղինձ (Տ/ս. 2, թիւ 19) :

ՏԻՓՐԱՆ Գ.

1 Արծաթ (Տ/ս. 4, թիւ 26) :

Ասիկա՝ այս թաղաւորէն միակ ծանօթ արծաթն է :

չնորհակարարներն էր յայտնեմ այս երկու բարեկամ գրամաղաներուն :

⁸ Ph. Lederer, Berliner Münzblätter, NF Bd. X, 1930—1932, p. 388—397.. Tf. 124

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՈՒԽԹԱՐԵԱԹ ՆԱՆԳԱՐԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

- 15 *Զարեքդրամիւհը* (Տխ. 2, թիւ 8) :
- 3 *Դրամիւհը* (Տխ. 2, թիւ 10) :
- 2 *Պղինձնէր* (Տխ. 2, թիւ 11) :
- 2 *Պղինձնէր* (Տխ. 3, թիւ 18) :

ԱՐՏԱԽԱԶԳԻ Բ.

- 1 *Արծաթ դրամ* (Տխ. 4, թիւ 23) :

ՏԻԳՐԱՆ Գ.

- 1 *Պղինձ* (Տխ. 4, թիւ 27) :

ՏԻԳՐԱՆ Դ.

- 1 *Պղինձ* (Տխ. 5, թիւ 32) :

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԹԱՐԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

- 25 *Զարեքդրամիւհը* (Տխ. 2, թիւ 8) :
- 1 *Դրամ* (Տխ. 2, թիւ 10) :
- 1 *Պղինձ* (Տխ. 2, թիւ 11) :
- 1 *Պղինձ* (Տխ. 2, թիւ 12) :
- 1 *Պղինձ* (Տխ. 2, թիւ 16) :
- 1 *Պղինձ* (Տխ. 3, թիւ 19) :
- 1 *Ոսկի (կեղծ)* (Տխ. 7, թիւ 3) :

ԵՐԵՒԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Երևանի թանգարանին պատմները գեա-
հրատարակուած չեն : Գիտենք սակայն, որ
հան կան Արտաշէսեան պատմներ :

ՏԵԳՐԱՆ Բ.

Քանի մը հաս Զորեքդրամներ (Տխ. 2,
թիւ 8) :

Քանի մը հաս Դրամներ (Տխ. 2,
թիւ 10) :

*2 Պղինձներ (Տխ. 2, թիւ 11) :

*1 Պղինձ (Տխ. 2, թիւ 13) :

ԱՐՏԱՆԱԶԴ Բ.

1 Զորեքդրամ (Տխ. 3, թիւ 22) : Ար-
տաւազդի այս միակ զորեքդրամը հրատա-
րակուեցաւ Մուշեղեանի կողմէ⁹ :

Քանի մը հաս դրամ (Տխ. 4, թիւ 23) :

*1 Պղինձ (Տխ. 4, թիւ 24) :

Աստղանիշով պատմները մաս կը կազմեն
սղբացեալ Գ. Գալսեանի հաւաքածային,
որ նուիրուեցաւ Երևանի թանգարանին⁷ :

⁹ Խ. Մուշեղեան, Արտաւազդ Բ-ի Զորեքդրա-
մեանը. Պատմարանասիրական Հանդէս, Երևան,
1964, թիւ 2, էջ 317—323 :

ԶԱՐԵՅ ՊՏՈՒԿԵԱՆԻ ՀԱՆՈՒՍԱԾՈՆ, ՆԻՒ ԵՈՐՔ

ՏԻՓՐԱՆ Ա.

- 1 Պղինձ (Տխ. 1, թիւ 5) :

ՏԻՓՐԱՆ Բ.

- 8 Զարեհըրամիւկ (Տխ. 2, թիւ 8) :
 2 Դրամիւկ (Տխ. 2, թիւ 10) :
 7 Պղինձնէր (Տխ. 2, թիւ 11) :
 2 Պղինձնէր (Տխ. 2, թիւ 13) :
 12 Պղինձնէր (Տխ. 3, թիւ 16) :
 2 Պղինձնէր (Տխ. 3, թիւ 17) :
 1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 18) :
 1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 18-1) :
 1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 18-2) :
 2 Պղինձնէր (Տխ. 3, թիւ 19) :
 1 Պղինձ (Տխ. 3, թիւ 19-1) :

ԱՐՏԱՆԱԶԴ Բ.

- 1 Արծաթ (Տխ. 4, թիւ 23) :

ԱՐՏԱՇԼՈՒ Բ.

- 1 Պղինձ (Տխ. 4, թիւ 25) :

ՏԻՓՐԱՆ Գ.

- 1 Պղինձ (Տխ. 4, թիւ 27) :

ՏԻՓՐԱՆ Դ.

- 1 Պղինձ (Տխ. 5, թիւ 31) :
 1 Պղինձ (Տխ. 5, թիւ 35) :
 1 Պղինձ (Տխ. 5, թիւ 36) :

ԱՐՏԱՆՈՒՋԻ Գ. ԵՒ ԱԻԳՈՍՏՈՍ

1 Արծաթ (Տխ. 5, թիւ 39) :

Այս գրամէն սրիչ օրինակ մը կը գտնուի Բրիտանական թանգարանի մէջ :

Այս հաւաքածոներէն գտաւ կան նաեւ բազմաթիւ անհատական հաւաքածոներ : Նիւ Եւրֆօրնակ Կէմբրիջիէն Լ. Թարպեանի հաւաքածոները հարստաւ են Մեծն Տիգրանի զեղեցիկ արծաթ և պղինձ գրամներով : Պէյքսթրաթմարնակ Տօնապետեանի հաւաքածոն աւել աչ միայն Մեծն Տիգրանի գրամները, այլ նաեւ Տիգրան Գ. ի Կէս-պղինձը (Տխ. 4, թիւ 29) և սրիչ պղինձ մը (Տխ. 6, թիւ 29-1), որ ներկայիս միակ նմուշներ են այս կտորներէն :

Սկոտլանդի Glasgow Universityի Hunterian թանգարանի գրամներու հարստա հաւաքածոն աւել Տիգրան Մեծի չորեք գրամներ և գրամներ, ինչպէս նաեւ պղինձներ (Տխ. 3, թիւ 17 և Տխ. 2, թիւ 13) : Բայց հանդանոցումէնէն հետաքրքրական գրամը Տիգրան Գ. ի և Երատայի պղինձն է (Տխ. 6, թիւ 38-1), երակի իր տեսակին մէջ :

Նոյնպէս Սնդիկոյ Oxford Universityի Ashmolean թանգարանը աւել Տիգրանեան

զբաժնուներ, սրանց կարգին չառ հետաքրքրու-
կան սղինձ զբաժ մը՝ Տիգրան Դ.ի եւ Աւդոս-
տոս կայսեր (Տիւ. 6, իմ. 38-2) :

Տարակոյս չկայ որ կան որիչ բազմա-
թիւ զբաժնուներ զանազան թանգարաններու եւ
անհատական հասարածաներու մէջ : Բայց քա-
նակէն չառ տուի կարեւոր է՝ զանեւ նոր
տեսակի զբաժնուներ, եւ մանաւանդ զանեւ՝
ներկայիս անձանօթ Չարեհի, Արտաշէս Ա.ի,
Արտաւազդ Ա.ի եւ Արտաշէս Բ.ի զբաժնուներ :

2.

ՄԵԺՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՊՂԻՆՉԷ ԴՐԱՄ ՄԸ ԿՈՒՈՒԱԾ ԿՈՄԱԳԵՆԷԻ ՄԷՋ*

Մեծն Տիգրան Հայաստանի մեկնէն նշա-
նաւոր թագաւորն էր, որ հաստատեց կայս-
րութիւն մը, որուն սահմանները կը հաս-
նէին Կասպից ծովէն մինչեւ Միջերկրական :
Այս պատճառաւ անոր դրամները աւելի ու-
սումնասիրութեան արարկայ եղած են, քան
արիչ սրեւէ Արտաշէսեան թագաւորի մը
դրամները¹ :

Մեծն Տիգրան դրամներ կոխած է Ան-
տիարի², Դամասկոսի³, և անշուշտ նաեւ
Հայաստանի մէջ : Այս գրութիւնը նուիրուած

---

* Թարգմանութիւն հեղինակին Numismatic
Chronicle-էր (1970) մէջ հրատարակած յօդուածին :

¹ V. Langlois, Numismatique de l'Arménie
de l'Antiquité (Paris, 1859), E. Babelon, Les Rois
de Syrie, d'Arménie et de Commagene (Paris,
1890), G. Macdonald, "The Coinage of Tigranes",
Numismatic Chronicle, 4th ser., Vol. II (1902),
pp. 193—202. E. T. Newell, Late Seleucid Mints
in Ake-Ptolemais and Damascus, Numismatic
Notes and Monographs 84 (1939), pp. 95—100.

² Տե՛ս Babelon և Macdonald :

³ Տե՛ս Newell, էջ 95—100 :

է պղինձէ պրամի մը, որմէ տանուայն վեց
օրինակներ ծանօթ են¹։ Ինչպէս նաեւ կէս
պղինձ մը իմ հաւաքածոյիս մէջ, եւ որ
մինչեւ այսօր արուած էր ոչ թէ Տիպրանին՝
այլ Կամպէնէի Անտիսթաս Ա. Թէոփին²։ Եւ
կը համարեմ թէ բոլոր պրամայիտական եւ
այլ ապացոյցներ կը ստիպեն այն եզրակա-
ցութեան յանդիլ, թէ այս պրամը կոխուած
է Տիպրանի կողմէ, երբ Կամպէնէ մաս կը
կազմէր Հայկական կայսրութեան 82—69
Ք. ա.։

Երբ քննենք այս պրամին Ա. կազմը կը
տեսնենք որ թէ արուեստով եւ թէ չինուած-
քով ան ճիշդ կը նմանի Տիպրանի արծաթ եւ
պղինձ պրամներուն, այնքան որ՝ երբ պրա-
մին միւս կազմը կը նայինք խկապէս կը
դարձանանք, երբ հան չենք գտնուի Տիպրանի
պրամներուն պտակերն եւ պրութիւնը։ Դրա-
մին Ա. կազմին վրայ կը տեսնենք Տիպրանի
ծանօթ կիսանդրին, զիսկը աջ դարձած,
կրկով Հայկական հինգ ծաղաւոր խոյրը՝
արքայական ապաստօչով։ Հայկական խոյրը,

¹ Այս պրամներէն օրինակներ կը գտնուեն հե-
տեւեալ թանգարաններուն մէջ Bibliothèque Na-
tional, Paris; British Museum, London; American
Numismatic Society, New York; Վիեննայի Միթ-
թաքեան Վանքը եւ Հեղինակին հաւաքածոյին մէջ։

² E. Babelon, pp. CCXII—CCXIV, 218,
pl. XXX, No. 5.

British Museum Catalog of Greek Coins;
Galatia, Cappadocia and Syria, pp. xliv—xlv,
105, Pl. XIV, No. 8.

ինչպէս միշտ, զտրդարումն է սխառութեան տառապ, երկու կողմը կանգնած արծիւներ, որոնք զէպի դարս գտրձած են, բայց անոնց գլխիւ կը նայի տառապին:

Առանց բացատրութեան, բարբ Արտաշէսեան գրամները⁶, որոնցմէ յատաստն տեսակ ծանօթ են, անին Ա. կողմը յատկանշական հայկական խորը, զտրդարումն սխառութեան տառապ եւ ընդհանրապէս ընկերացող երկու արծիւներով: Աւելցնենք նաեւ որ առանց բացատրութեան — բայց ի մեր նիւթը եղող ոչ ոք գրամը — սրեւէ հայկական խորով գրամ մը չկայ, որ Արտաշէսեան թողատարի մը վերադարձած չըլլայ:

Թէ ինչո՞ւ ոչ ոք գրամը արւում է Անտիոքսոս Ա.ին: Պատճառը յայտնի կ'ըլլայ, երբ քննենք գրամին Բ. կողմը: Հոն կը տեսնենք ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ գրամները եւ տախծ մը որ աջ կը թալէ: Այս տեսակ տախծը կը տեսնուի⁷ ժամանակակից Գաղատիոյ եւ Սամատրիոյ գրամներուն վրայ: Տարակոյս չկայ որ գրամին Բ. կողմը

⁶ P. Bedoukian. "A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia". American Numismatic Society, Museum Notes XIV. New York, (1968), pp. 41—66. Pl. IX, X, XI. Այս յօդուածին հայերէն թարգմանութիւնը տես Հոնգիւս Ամսթրեյ 2Բ. տարի (1968) թիւ 7—9, էջ 319—354:

⁷ BM Catalog of Greek Coins, Galatia, Cappadocia and Syria. Pl. XXX. No. 18, 19.

կը պատկանի Կոմսոյէնէի Անտիաքոս Ա. Թէոփան :

Ընդհանրապէս ընդունուած է որ Անտիաքոս յաջորդեց իր հօրը Ք. ա. 65) թաականին , Տիգրանի Պոմպէսէն պարտուելէն յետոյ : Եթէ այս ճիշդ է , այն տաւն այս դրամը կոխուած է այս թաականէն վերջ : Սակայն պէտք է նկատի առնել , որ Անտիաքոսի թաղաւորութեան այս թաականը տնտեսած է հասմէական սպորթինքը , երբ Հոսմէ վերջնականապէս տէր դարձած էր Կոմսոյէնէի : Անտիաքոսի անունը սրեւէ տեղ չէ յիշատակուած այս թաականէն առաջ : Սակայն այս կէտը աղացոյց չէ , որ Անտիաքոս չէ թաղաւորած այս թաականէն առաջ :

Շատ դժուար է բացատրել թէ ինչո՞ւ Անտիաքոս դրած է Տիգրանի պատկերը իր դրամին վրայ 65) թաականէն յետոյ՝ երբ Տիգրան արդէն Հոսմէն պարտուած թշնամի մըն էր : Անտիաքոս Հոսմէի գերիշխանութեան տակ էր եւ կարելի չէ որ համարձակէր Հոսմէացիները ահաճեցնել , զնեւով Տիգրանի պատկերը իր դրամներուն վրայ : Աւելին . Հոսմէացիք Անտիաքոսին տաին հոգամասեր , սրոնք խեղական Հոգատտանի մաս չէին կազմեր , այսպէսով սրեւէ պատճառ չկար դրամներուն վրայ զնելու Տիգրանի նկարը եւ հոցական խցրը :

Կարծէ հոս յիշատակել որ խցրեր կը գտնուին Մեդիայ եւ Կոմսոյէնէի դրամներուն վրայ : Սակայն Կոմսոյէնէի դրամներու խց-

րւերը զարդարւում են կարիճով մը⁸, իսկ Մեկիայի խոյրերը զանգով մը⁹։ Այսպէս անոնք բախրավին կը սարքերին հայկական խոյրերէն¹⁰։

Նէմրուտ լեւան պեղումները¹¹ մէջտեղ հանած են կարգ մը հետաքրքրական բարձրաքանդակներ, որոնք կը պարզեն Անախթասի և իր հօր կրած խոյրերու տրուեստը։ Ժայռի վրայ փորագրւած քանդակները¹² կը ցուցնեն յատկօրէն՝ Կամպէլէի խոյրեր, որոնք զարդարւում են աջ քայսպ սալածով, ճիշդ մեր դրամին Բ. կոգմի նկարին նման։ Այս քանդակները կ'ապացուցանեն որ այդ ժամանակի թագաւորները կը կրէին խոյրեր․ բայց իւրաքանչիւր թագաւորութիւն առէր իր ինքնայատուկ խոյրը, որ կը զանազանուէր միւսներէն։ Եթէ մեզի անձանօթ պատճառներով Անախթաս որչաժ ևս իւրացնել հայկական խոյրը, այն ուսեն նոյն հայկական խոյրը պէտք է տեսնուէր Անախթասի բարձրաքանդակներու վրայ։ Բայց Նէմրուտ լեւան վրայ գտնուած արձաններուն կամ բարձրու-

⁸ E. Babelon, Pl. XXX, No. 18, 19.

⁹ E. Robinson, Numismatic Chronicle (1937), pp. 250—255. Pl. XXXII, No. 29, 30.

¹⁰ Տես թիւ 6։

¹¹ C. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien (Berlin, 1890).

J. H. Young, American Journal of Archeology, 68, 1964, pp. 29—34, Pl. 11 and 12. Այս հեղինակը սարքեր խոյրերը իրարմէ չի զանազաներ։

¹² T. Goell, Նէմրուտ լեւան քանդակներու անձնական նկարներ։

քանդակներուն վրայ ընտել տեսնուիր տապալմ հայկական խոյր, եւ միշտ կը գրանուի Կամազէնէի խոյրը տախծով:

Յայտնի է որ պէտք է փնտաել քանատը պատճառ մը բացատրելու համար, թէ ինչու այս գրամը կոխուած է, ունենալով Տիգրանի կիսանդրին Ա. կազմը եւ Անտիոքոսի քանդակներ Բ. կազմը:

Եւ այն եզրակացութեան եկած եմ թէ այս գրամները կոխուած են Ք. ա. ՅԱՀն տառք, երբ Կամազէնէն մաս կը կազմէր Տիգրանի կացարանին, եւ Անտիոքոսի անուանը յիշատակուած է, որովհետեւ ան եղած է գաշնակից-հպատակ Տիգրանին:

Գրուելով սազմադիտական կարեւոր գիրք մը Հայաստանի եւ Անտիոքի միջեւ, Կամազէնէն պէտք է Տիգրանի իշխանութեան ենթակայ ըլլար Ք. ա. ՏԱՀն տառք, երբ ան գրուեց Անտիոքը: Ռայնախ¹³ կը գրէ թէ Տիգրան Անտիոքը գրուելէն տառք միջոցներ ձեռք տուաւ, որ բոլոր տեսաւորի ձամբաները, որ Կամազէնէի եւ շրջականերու հետ կապ ունէին, իր տպեցութեան տակ ըլլան: Այնպէս կ'երեւի թէ այս կարգադրութիւններն եղած են խաղաղ միջոցներով:

Այս գրամներուն կոխուելուն թուականը պէտք է իյնայ Ք. ա. ՏՅԻ եւ ՅԵԻ միջեւ: Ռոչտպէս չի գիտցուիր թէ երբ Անտիոքոս յաջորդեց իր հոր Միհրդատին: Հասանական

¹³ Th. Reinach. Mithridate Eupator (Paris. 1890), p. 312.

է որ այդ տեղի ունեցած է, երբ Կոմաղէնէ մաս կտրեց Հայաստանին: Ինչ որ ալ բխաց, գրամները պէտք է կոխուած բլրան ճիշտ քանի մը տարի տառջ, որովհետեւ կը տեսնուի տարբերութիւններ սրինակներու միջեւ. եւ տակէ կը հետեւի որ սնանք տարբեր մամանակներ կոխուած են:

Կը մնայ պատասխանել որիչ հարցի մը եւս: Հայաստանէն դուրս կոխուած Տիգրանի բոլոր գրամներուն Ա. կտրմին վրայ կը տեսնենք Տիգրանի կիսանդրին հայկական խորով, եւ Բ. կտրմին վրայ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΕΥΡΑΝΟΥ գրութիւնը եւ տեղական գրչու հիւն պատկերը: Օրինակ. Անտիոքի մէջ կոխուած գրամներուն վրայ կը տեսնուի Անտիոքի Բախար եւ Սրանդէս գետի շառատածուհին: Իսկ Դամասկոսի մէջ կոխուած գրամներու վրայ կը տեսնենք Դամասկոսի Բախար: Սպասելի էր որ Կոմաղէնէի մէջ կոխուած գրամներն ալ Բ. կտրմին վրայ կրէին Տիգրանի եւ ոչ թէ Անտիոքոսի անունը տալածով մխտօին: Պատասխանը այն է որ Անտիոքոս խաղաղութեամբ բնդունեցաւ Տիգրանի գերիշխանութիւնը եւ այսպէս գաշնակից-հպատակ բլրալով՝ իրեն թոյլտարուեցաւ, իր անունով ալ գրամ հաստանելու:

Զարմանալի է որ որիչ գրամներ չեն տրուած Անտիոքոսին, որ քանի մը տառնակ տարիներ տիրապեակց Տիգրանին պարտաթէնէն յետոյ: Իր յաջորդներուն տրուած բոլոր գրամները Կոմաղէնէի գրամներու

տիպն ունին¹⁴ : Թեւեւս ասոնցմէ ամանք կո-
խումած են Անտիոքոսի կողմէ : Սպասելի է որ
Թադաւոր մը , որ ինքզինք աստուածացուց՝
կառուցանելով սուրբ մեհեան մը Նէմրուտ
լեւան զազաթին վրայ , պիտի կոխէր նաեւ
զրամներ իր պատկերով , անունը յաւերժաց-
նելով պատմութեան մէջ : Սրեմն անհաւա-
նական չէ ենթադրել որ Ք . ա . 65)էն վերջ
ան կոխեց զրամներ Կամպղնեան տիպով ,
Թէւ այս տեսակ զրամներ անծանօթ են
մինչեւ օրս :

¹⁴ E. Babelon, Pl. XXX և, BM Catalog.
Pl. XV

ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ
ՅՈՒՆԱՐԷՆ ԽՈՐԱԳՐԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ 105

ԹԱԳԱԻՐ ԱՆՏԻՈԳՈՍԻ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ 35, 52, 53

ԹԱԳԱԻՐ ԹԱԳԱԻՐԱՅ ԱՐՏԱՇԷՍԷ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ ΘΕΟΥ 35,
52

ԹԱԳԱԻՐ ԹԱԳԱԻՐԱՅ ԱՆՏԻՈՒՆԱՅԻՆ ԱՐՏԱՇԷՍԷ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ 33, 34, 44, 45,
46, 49, 50, 51, 65, 71, 77, 87, 89, 93, 96

ԹԱԳԱԻՐ ԹԱԳԱԻՐԱՅ ՏԻԳՐԱՆԻ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ 56, 69

ԹԱԳԱԻՐ ԹԱԳԱԻՐԱՅ ՏԻԳՐԱՆԻ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ 40, 61

ԹԱԳԱԻՐ ՄԵՆԻ ԱՐՏԱՇԷՍԷ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ 31, 41, 42, 58, 62

ԹԱԳԱԻՐ ՄԵՆԻ ՏԻԳՐԱՆԻ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΘΕΟΥ 37, 55

ԹԱԳԱԻՐ ՄԵՆԻ ԱՆՏԻՈՒՆԱՅԻՆ ՏԻԳՐԱՆԻ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ
31, 39, 43, 57

ԹԱԳԱԻՐ ՄԵՆԻ ՏԻԳՐԱՆԻ, ՅՈՒՆԱՄԷՐԻ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΤΡΑΝΟΥ ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ
ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ 37, 54

ԹԱԳԱՌՈՐ ԴԵՆԻՐ ՏԻՖԱՆԵՒ. ՆՆՈՂԱՊԵՐ ԵՒ
ՈՍԻՆԱՊԵՐ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ ΝΕΟΣ ΤΙΤΡΑΝΗΣ 60, 69
ԹԱԳԱՌՈՐ ԴԵՆԻՐ. ՆՈՐ ՏԻՖԱՆԵՆ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΤΡΑΝΟΥ 33, 34, 39, 44, 45, 48, 50,
51, 57, 59, 64, 84, 109
ԹԱԳԱՌՈՐ ՏԻՖԱՆԵՐ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΤΡΑΝΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ 58
ԹԱԳԱՌՈՐ ՏԻՖԱՆԵՐ ԴԵՆԻՐ

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΤΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ 31, 42
ԹԱԳԱՌՈՐ ՏԻՖԱՆԵՐ ՈՍԻՆԱՊԵՐ

ΕΡΑΤ(Ω) ΒΑΣΙΛΕ(Ω)Σ ΤΙΤΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ 59, 60, 69
ԵՐԱՏՈՅ ԳՈՅՐ ՏԻՖԱՆԵՐ ԹԱԳԱՌՈՐԸ

ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ 40, 61
ԱՍՏՈՒԱՅԻՆԵՆ ԿԱՅԵՐԱՆԵՐ ԲԱՐԵՐԱՐԸ

ΚΑΙΣΑΡ ΘΕΟΣ ΘΕΟΥ ΥΙΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ 60
ԱՍՏՈՒԱՅԻՆԵՆ ՕԳՈՍՏՈՍ ԿԱՅՍԵՐ, ՈՐԻՐ ԱՍՏՈՒՆՈՅ

ΖΑΔΡΙΑΔΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ 28, 41
ԶԱՐԵԷ, ԹԱԳԱՌՈՐ ԹԱԳԱՌՈՐԱՅ

Նոմիօր — Այս բայս խորագրերուն վերջին բառը
պէտք է հասկնալ — դրամը: Այսպէս՝ պէտք է կարդալ՝
ԹԱԳԱՌՈՐ ԹԱԳԱՌՈՐԱՅ ՏԻՖԱՆԵՐ ԳՐԱՄԸ

ՅԱՆԿ ԴԵԴԹՈՒՅ

[Անձերու, Թաղապետներու, Հաստատութիւններու,
Գրամմներու Տիպերու եւ այլն:]

Ազգային Մատենադարանի Պարբեր. Տես. Bibliothèque
Nationale, Paris

Աթենաս 58, 59, 76

Աղեքսանդր 35

Ամթիւդէթիւր 45, 47, 57

Ամերիկեան Գրամմադիտական Ընկերութիւն. Տես.
American Numismatic Society

Անախր 15, 19, 33, 34, 44, 103

Անախրի Բախտ 44, 46, 84, 109

Անախրոս Թէոս 104—110

Անախրոս Մեծն 10, 19—22, 36

Աշտեան Ա. 89, 91

Ասիւծ 104—110

Ասիւծի Գլուխ 37, 55

Ասիւծի Մարմ 34, 50, 58, 70

Ասպիկ 81

Ասպ 28, 104

Ատրպետ 73, 85, 88, 92

Արաուչատ 16, 18, 21, 34, 35, 50, 54

Արաուչէս Ա. 10—12, 11, 29

Արաուչէս Բ. 21—31, 36, 53, 79, 100

Արաուայդ Ա. 12, 13, 29

Արաուայդ Ա.-ի Գրամմիւքը 29, 42

Արաուայդ Բ. 18—20

Արաուայդ Բ.-ի Գրամմիւքը 35, 52, 67, 71, 93, 94,
96—100

Արատացող Գ. 21, 24

Արատացող Գ. ի Դրամները 39, 54, 93, 98

Արատացող Գ. 25

Արատացող Գ. ի Դրամները 40, 61, 72, 98, 101

Արխիպարզանէս 23, 25, 40

Արծիւ 28, 34, 43—45, 59, 104

Արդաստան 24, 25, 39, 40, 60, 72, 73, 93, 101

Բախտ 34

Բամբակեան Կ. 28, 92, 95

Բերլինի Թանգարան. Տես Staatliche Museen zu
Berlin

Բրիտանական Թանգարան. Տես British Museum

Դարպաշէտն Գ. 47, 48, 53, 74, 94, 99

Դամբակեան Դ. 46, 90

Դամասկոս 33, 34, 45, 47, 103

Դամասկոսի Բախտ 34, 45

Դրամայիւս Խճրինի 29—32, 75

Դրամայիւս Տիգրանակերտի 32, 36, 79

Էրատոս 24, 25

Էրատոսի Դրամները 39, 40, 59, 69, 95, 101

Զարեհ 10, 11

Զարեհի Դրամները 28, 41, 73

Զես 42, 75

Էրմիթաժ Թանգարան տես Hermitage

Թարգման Զ. 91, 101

Լախտ 50, 54, 58, 70

Լուկսիլլոս 15, 16

Յանդամար 87

Խորհնացի 11, 12, 81

Խոյր 28, 105

Կացձակ 41, 54

Կասք 35, 52, 62

Կարապետեան Պ. 34

Կրասոս 17, 18

Կէզրէկեան Ճ. 94, 104

Կոմսդէնէ 106—110

Հոյսասանի Պետտեան Թանգարան 47, 48, 52, 53,
74, 76, 90, 99

Զի 37, 56

Ճիւղ (արժուէնի) 42, 50, 62, 73, 75, 86

Բանանդեան Բ. 10, 14

Բիւրդաս 15—17

Բիւրիւրեան Թանգարան Վեհեակ 87, 88, 90, 98

Բիւրիւրեան Թանգարան Վեհեան 51, 57, 59, 74,
78, 80, 90, 95, 98

Բուշեդեան Խ. 35, 52, 77, 99

Եսպիտակ 34, 35, 43, 47, 48, 55, 57, 59

Էեմբուտ լեռ 107

Երզակ 43, 54, 58

Իկասուրանս 21-3, 36

Իրանդէսի Բախս 44, 46, 109

Պոմպէլոս 17, 106

Պատկեան Զ. 46, 48, 49, 53, 55, 58, 59, 75, 78,
94, 100, 104, 105

Սոփոք 85

Վահագն 34, 39, 49, 50, 58, 70

Վահան 58

Տիգրան Ա. 12, 13

Տիգրան Ա.ի Դրամները 29—31, 42, 71, 75, 91,
93, 100

Տիգրան Բ. 12—17, 103—110

Տիգրան Բ.ի Դրամները 29—35, 44, 64—68, 70, 72,
79, 80, 91, 93, 96, 97—100, 103—110

Տիգրան Բ.ի Ասկի Դրամները 82—89

Տիգրան Գ. 21, 23, 24

Տիգրան Գ.ի Դրամները 37, 54, 74, 76, 79, 95—100

Տիգրան Դ. 24, 25

Տիգրան Դ.ի Դրամները 38, 39, 57, 59, 60, 73, 76,
78, 95, 98—101

Տիգրան Է. 25, 40, 41, 62, 76, 96, 97

Տիգրանակերտ 15, 16, 33, 36, 44, 46

Տնտեսական Ա. 55, 56, 79, 91, 101

Փիլո 37, 55, 58, 76, 95

Քիթրան 88

American Numismatic Society 44, 45, 47, 54, 87,
89, 90, 97, 104

Babelon E. 29, 43, 50, 56, 57, 60, 68, 70—73, 82,
103, 104, 107, 110

Bartholemei J. 71

Bedoukian P. 32, 50, 56, 77, 79, 80, 82, 103, 105

Bibliothèque Nationale 42—44, 47, 50, 53, 56—58,
60, 62, 71, 90, 93, 104

British Museum 43—49, 52, 61, 72, 86, 90, 91, 104

Bykov A. 96

Combe T. 70, 92

Deel D. 66

Egger B. 73

Foy-Vaillant J. 65

Froelich E. 66

Gardner P. 72, 83, 93

Glasgow University 60, 95, 101

Goell T. 107

Goltzius E. 64

Guessner J. J. 66

Haym N. F. 65

Hermitage Museum 44, 96

Humann C., Puchstein O. 107

Langlois V. 68, 70, 71, 82, 103

Lederer Ph. 97, 107

Le Rider G. 34, 48, 50, 58, 62, 75, 76, 82

Liebe C. S. 65

Macdonald G. 30, 70, 82, 103

Metcalf D. M. 61, 73

Mionnet 69

Newell E. T. 33, 37, 39, 45, 47, 54, 74, 82, 103

Oxford University 60, 95, 101

Pellerin J. 67

Petrowicz A. 11

Pinkerton J. 69

Prowe Th. 61, 73, 94

Rasche M. I. C. 68

Reinach Th. 13, 14, 108

Robinson E. 107

Schultz H. D. 69

Sestini D. 67—70

Seyrig H. 29, 42, 43, 75, 72, 93

Spanhem E. 64

Staatliche Museen zu Berlin 74, 96

Toumanoff C. 11, 39

Young J. H. 107

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

17-1

18-1

18-2

20-1

21-1

29-1

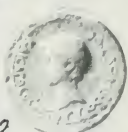
38-1

32-1

38-2

1

2

3

4

5

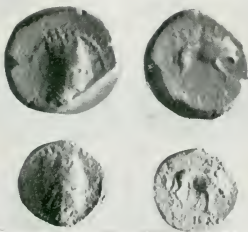
6

7

ՏԻԲԻՐՆԻ 7

ՏԻԲԻՐՆԻ ԳԵՂԻՆ ԲԱՅԵՐԵՆԻ

ՏԱԽՏԱԿ 8

ՏԻԳՐԱՆ-ԱՆՏԻՈԳՈՍ ՊՂԻՆՁՆԵՐ

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0009738

